

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

5

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

OCAK 2022

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

5

SAYI/NUMBER:

1

YIL/YEAR:

OCAK 2022

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Hasan USLU

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Korař
Prof. Dr. Fatih Yücel
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Şahin
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez

Bilim ve Danıřma Kurulu

Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna İmanbekova (Kazak Kızlar Milli
Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Ryabova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)

- Prof. Dr. Gulmira Abdrasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İhrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İhrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Hahsdemir Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Hacı Bektaş Veli Üni.)
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nizami Mammadov
Prof. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Bolu Abant İzzet Baysal Üni.)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Natela Mirianashvili

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246
Niğde
Tel: +903882252150 **Faks:** +903882252150

İÇİNDEKİLER

- 1) **GÜNEYBATI (OĞUZ) GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE
TONLU ÜNSÜZLER.....1-18**
- 2) **GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE ÖZELLEŞTİRME
SONUÇLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....19-52**
- 3) **İDARİ YAPILANMALARDA DAİR HUKUKİ
DÜZENLEMELER.....53-72**
- 4) **ЕЖЕЛГІ ОРДАЛАР МЕН ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ
АРАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ.....73-86**
- 5) **ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНІҢ
БАЙЛАНЫСТАРЫ.....87-96**
- 6) **ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ Өңірлерінің
Әлеуметтік Экономикалық дамуындағы
Сәйкессіздікті төмендетудің негізгі
бағыттары.....97-104**
- 7) **YAYIN TANITIM:
VEFATININ 700. YILINDA YÛNUS YOLUNDA BİR ESER:
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE YÛNUS EMRE.....105-112**

GÜNEYBATI (OĞUZ) GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE TONLU ÜNSÜZLER

Özet

Ses tellerinin titreşime uğrayıp uğramamasına bağlı olarak iki gruba ayrılan ünsüzlerden; ses tellerinin titreşmesiyle oluşan gruba tonlu ya da ötümlü ünsüzler denir. Belirli kaidelere tabi olarak kelime başında, ortasında ve sonunda değişimler gösteren bu ünsüzler hemen hemen bütün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde benzer özellikler taşır. Bu açıdan Türkçenin Güneybatı (Oğuz) grubu lehçelerindeki en azından ünsüzlere ait birtakım özellikleri karşılaştırmalı olarak bir araya getirmek faydalı olacaktır. Bu çalışmada da tonlu ünsüzlerin özelliklerine ve istisnai durumlarına değinilerek karşılaştırmalı bir inceleme ortaya konulmuştur. Çalışma üç temel başlığa ayrılmış olup giriş bölümünde Türk lehçelerinin tasnifi çalışmalarından kısaca bahsedilmiştir. Birinci başlık altında Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin yayılma ve konuşulma alanları verilmiş, tonlu ünsüzlerin yer aldığı tablo ikinci başlık altında gösterilmiştir. Üçüncü başlıkta ise, tonlu ünsüzlerin dört lehçe üzerinden karşılaştırması ve örnekleri verilmiştir. Ünsüzlerle ilgili istisnai durumlar ve önemli hususlar da dipnotlarla gösterilmiştir. Ardından, sonuç kısmında tablolardan hareketle ünsüzlerle ilgili yapılan karşılaştırmaların bir değerlendirmesi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, lehçe, ünsüzler.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Sevilay TAY

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi SBE,
Çağdaş Türk Lehçeleri
ve Edebiyatları
Anabilim Dalı
(Doktora), Niğ-
de/Türkiye, sevilaysevi-
laytay@gmail.com

Gönderim Tarihi
Received
02.11.2021

Kabul Tarihi
Accepted
31.12.2021

Atıf
TAY, Sevilay (2022).
“Güneybatı (Oğuz)
Grubu Türk Lehçelerinde
Tonlu Ünsüzler”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 1-18.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

VOICED CONSONANTS IN SOUTHWEST (OGHUZ) GROUP TURKISH DIALECTS

Abstract

Consonants divided into two groups depending on whether the vocal cords vibrate or not; the group formed by the vibration of the vocal cords is called vocalized or voiced consonants. These consonants, which show changes at the beginning, middle and end of words depends on certain rules, have similar features in almost whole Southwestern (Oghuz) group of Turkish dialects. In this respect, it would be useful to bring together at least some of the consonant features in the Southwest (Oghuz) group dialects of Turkish comparatively. In this study, a comparative analysis has been presented by referring to the features and exceptional circumstances of voiced consonants. The study is divided into three main titles and in the introduction part, the classification studies of Turkish dialects are briefly mentioned. Under the first title, the spread and speaking areas of the Southwestern(Oghuz) group Turkish dialects are given, and the table with voiced consonants is shown under the second title. In the third title, the comparison and examples of voiced consonants on the basis of four dialects are given. Exceptions and key points related to consonants are also shown with footnotes. Then, in the conclusion part, an evaluation of the comparisons made about consonants based on the tables is given.

Key Words: Turkey Turkish, Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish, Gagauz Turkish, dialect, consonants.

Giriş

Türkoloji çalışmalarının artmasına paralel olarak Türk lehçelerine yönelik ilgi de artmıştır. Altay dil ailesi içerisinde yer alan Türkçenin lehçelerini sınıflandırmak isteyen Türkologlar ve araştırmacılar çeşitli tasnif denemelerinde bulunmuşlardır. Ancak, Türk lehçelerinin sınıflandırılması üzerine yapılan çalışmalarda Türkologlar ve araştırmacılar arasında müşterek bir fikir birliği sağlanamadığından ortaya pek çok görüş atılmıştır. Türkologların ve araştırmacıların kullandığı farklı yöntemler ve ulaştıkları farklı sonuçların getirisi olarak ortaya birçok tasnif denemesi çıkmıştır. Talat Tekin, 19. yüzyıldan başlayarak yapılan tasnif denemelerini şu şekilde beş gruba ayırarak incelemiştir:

• Radloff'a kadarki tasnif denemeleri: *Adelung (1806)*, *Klaproth (1823)*, *Balbi (1826)*, *Palmblad (1827)*, *Hammer (1836)* ve *Berezin (1840)*

• Radloff'un tasnif denemesi;

• Samoyloviç'e kadarki tasnif denemeleri: *Vámbéry (1885)*, *Katanov (1894)*, *Aristov (1896)*, *Cahun (1896)*, *Korş (1910)*, *Ramstedt (1917)*, *Németh (1917)* ve *Bogoroditskiy (1922)*

• Samoyloviç'in tasnif denemesi;

• Samoyloviç'ten sonraki denemeler: *Bogoroditskiy (1934)*, *Ligeti (1941)*, *Räsänen (1949)*, *Baskakov (1952)*, *Benzing (1959)*, *Menges (1950)* and *Poppe (1965)* (Tekin, 1989: 141, 144, 149).

1. Güneybatı (Oğuz) Grubu Türk Lehçeleri

Bu çalışmada, L. Ligeti (Arat - Temir, 1992: 105) ve N. A. Baskakov'un (Arat - Temir, 1992: 111-114) tasnif denemelerinden faydalanılmıştır. Türkçenin bu kolunda yer alan lehçelerin konuşulma ve yayılma alanları ise şu şekildedir:

Türkiye Türkçesi: Türkiye, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova ve Almanya başta olmak üzere Türkiye Türklerinin bulunduğu ülkelerde.

Gagavuz Türkçesi: Moldova (Gagavuz yeri), Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da.

Azerbaycan Türkçesi: Kuzey Azerbaycan, İran (Güney Azerbaycan), Gürcistan ve Türkiye'de.

Türkmen Türkçesi: Türkmenistan, İran (Horasan), Afganistan ve Pakistan'da (Buran - Alkaya, 2011: 16).

2. Tonlu Ünsüzler

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerine bakıldığında, tonlu ünsüzlerin büyük oranda aynı olduğu görülmektedir. Fakat aşağıdaki tabloda da belirtildiği üzere, iki ünsüzün (*ğ* ve *ñ*) bazı lehçelerde kullanıldığı bazılarında ise kullanılmadığı görülmektedir. Bu durum şu şekilde ifade edilebilir: Farklı ses değerlerine sahip olan *g* ünsüzü Türkmen Türkçesinde tek bir harfle yani *g* (*r*) ile karşılandığından (Sarıyev - Güder, 1998: 41), yazı dilinde *ğ* ünsüzü ayrıca gösterilmemektedir. Ancak, bulunduğu kelimenin ince ya da kalın oluşuna göre farklı değerleri bulunan *g* ünsüzünün (Deny, 1995: 24) *ğ* biçimi, Türkmen Türkçesinde telaffuzda ve konuşma dilinde bulunmaktadır. Gagavuz Türkçesinde ise tamamen kaybolan *ğ* ünsüzü, söyleyişe uyularak yazı dilin-

den tasfiye edilmiştir (Özkan, 1993: 67). $\tilde{N}$ ünsüzünün, tabloda verilen Türk lehçeleri içerisinde sadece Türkmen Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir. Fakat ötümlü bir damak ve geniz ünsüzü olan $\tilde{n}$ sesi, Türkmen Türkçesinde kelime başında kullanılmamaktadır (Hanser, 2003: 39).

Türkiye T.	b	c	d	g	ğ	j	l	m	n	-	r	v	y	z
Azerbaycan T.	b	c	d	g	ğ	j	l	m	n	-	r	v	y	z
Türkmen T.	b	c	d	g	-	j	l	m	n	ñ	r	v	y	z
Gagavuz T.	b	c	d	g	-	j	l	m	n	-	r	v	y	z

Tablo 1. Tonlu ünsüzler

3. Tonlu Ünsüzlerin Karşılaştırmalı ve Örnekli İncelemesi

B (süreksiz, dudak)

Türkçenin Güneybatı (Oğuz) kolunda bu sesin korunumu devam etmektedir. Sadece Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin kelime sonunda kullanılan *b* sesinin Türkiye Türkçesinde kelime ve hece sonlarında yer almadığı görülmektedir.

Türk yazı dillerinin kök morfeplerinde iki ünlü arası durumlarda *b* > *v* değişmesi mümkündür ve bu durum Türkmencede görülmektedir. Türkmencede iki ünlü arası *b* sesi fonetik olarak *v* telaffuz edilmektedir: *tabış > Tkm. tavuş “ses”, aba > Tkm. ava “baba, amca”, k̄abağ > Tkm. k̄avağ “göz kapağı” vb. (Se-rebrennikov - Gadjeva: 2018:48).

Ancak, bazı kelimelerin başındaki “*b*” sesinin tarihî süreçte *b* -> *v*- değişmesine (*bar*- > *var*-, *ber*- > *ver*, *bar* > *var*) ve *b* -> *m*- değişmesine (*ben* > *men*, *bin* > *min*, *buğ* > *muğ*, *bin*- > *min*-vb.) uğradığı görülmektedir (İnce, 2017: 63).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	-	+	- ¹	- ²

Tablo 2. *B* ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Belge, bilim, bey, yabancı, soba vb.

¹Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonunda bulunan *b*'ler *p*'ye çevrilir: Ar. *gayb* > Tkm. *gaayıp* “kayıp” (Kara, 2015: 37).

²Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonunda bulunan *b*'ler *p*'ye çevrilir: Cevāb > *cuvap*, hesāp > *hesap* (Özkan, 1993: 66).

Az. T.: Bayrag “*bayrak*”, balta “*balta*”, bayram “*bayram*”, äbädi “*ebedî, sonsuz*”, göbäk “*göbek*”, kitab “*kitap*”, durub “*durup*”, alıb “*alıp*” vb.

Tkm. T.³: Başğı “*panik, telaş*”, bääşinci “*beşinci*”, bilim “*tahsil; bilgi*”, daabanlak “*geniş tabanlı*”, fabrik “*fabrika*”, futbol “*futbol*”, gaabak “*göz kapağı*” vb.

Gag. T.: Baas “*bahis*”, bela “*bela, felaket*”, bolnitsa “*hastane*”, bobaç “*ördek yavrusu*”, bomboni “*şeker*” vb.

C (süreksiz, dış)

Türkçede /c/ foneminin kelime içinde ve sonunda $\ç > c$ sedahlılaşması sonucunda kullanılmaya başlandığı, kelime başındaki /c/ fonemlerinin ise sadece alıntı kelimelerde kullanıldığı görülmektedir (İnce, 2017: 65-66). Bu ilaveten, Ergin ise *c* sesinin Türkçedeki $\ç$ sesinden türeyerek sonradan ortaya çıktığını belirtmektedir (Ergin, 2013: 60).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	- ⁴	-

Tablo 3. C ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Cayır cayır, cırlak, cırtlak, cıvıl cıvıl, cıvıltı, cıvıldamak, cızırtı, cıyak cıyak, cız, cıvciv, caymak, cici, cadı, acun, baca, hac, sac,

Az. T.: Can “*can*”, cavab “*cevap*”, coğrafiya “*coğrafya*”, uca “*yüksek, yüce*”, äcäl “*ecel*”, äcaib “*tuhaf, acayip*”, elac “*ilaç*”, künc “*köşe*” vb.

Tkm. T.: Cakgıl-da- “*kahkahayla gülmek*”, cazzıldı “*cızırtı*”, cuwulda- “*vızıldamak*”, aacı “*acı*”, alakca- “*acele etmek*” vb.

Gag. T.: Cami “*cami*”, ceza “*ceza*”, cennet “*cennet*”, acaba “*acaba*”, passacir “*yolcu*” vb.

D (süreksiz, dış)

³ Rusçadan alınan kelimelerin ortasında bulunan “-b-” ler söyleyişte değişmez: *fabrik* → *fabrik* “fabrika”, *fabrikat* → *fabrikat* “ürünler, mamuller”, *futbol* → *futbol* “futbol” vb. (Kara, 2015: 38-39).

⁴Türkmencede Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonundaki *c*’ler, $\ç$ ’ye çevrilir: Ar. *mevc* > Tkm. *mövç* “dalga” (Kara, 2015: 34).

Batı Türkçesinde hece ve kelime sonunda *d* sesi yoktur. Bugün bir hayvan ismi olan *at* ile karışmasını diye isim karşılığı olan kelime *ad* şeklinde *d* ile yazılmaktadır. Fakat bu bir imla meselesi olup isim karşılığı olan kelime aslında ve söylenişte *at* şeklindedir (Ergin, 2013: 62).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	- ⁵	+	- ⁶	- ⁷

Tablo 4. *D* ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Dünya, din, deve, bedava, aday vb.

Az. T.: Direk “*direk*”, devam “*devam*”, dadlı “*tatlı*”, kafedra “*kürsü*”, megsed “*maksat, amaç*”, kend “*kent*”, dörd “*dört*”, süd “*süt*” vb.

Tkm. T.: Der “*ter*”, dırmık “*tırmık*”, dok “*tok*”, sağdın “*diñç, sağlam*”, yaadavlık “*yorgunluk*” vb.

Gag. T.: Dert “*dert*”, derviş “*derviş*”, fayda “*fayda*”, fi-dan “*fidan*”, frende “*rende*” vb.

G (süreksiz, damak)

Bu ünsüz Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde eskiden kullanılan *g* ünsüzü daha sonradan ya düşmüş ya da sedasızlaşarak *k* olmuştur: çerag>çırak (Ergin, 2013: 63). Bu yüzden bugün Türkiye Türkçesinde sadece alıntı sözcüklerde kullanılmaktadır.

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 5. *G* ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

⁵Türkiye Türkçesinde kelime sonundaki *d*'ler *t*'ye dönmüştür (Ergin, 2013: 62).

⁶Türkmen Türkçesinde Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin sonundaki *d*'ler, *t*'ye çevrilir: Ar. *ahd* > Tkm. *äht* “ahit, söz, yemin” (Kara, 2015: 38).

⁷Gagavuz Türkçesinde kelime sonundaki *d*'ler *t*'ye dönmüştür: vakıt, imdat, mabet vb. (Özkan, 1993: 66).

T.T.: Göz, gölge, gönül, bilgisayar, dalga, arkeolog, tür-kolog vb.

Az. T.: Gara “kara”, galm “kalın”, gardaş “kardeş”, kız “kız”, hörgü “örgü, saç örgüsü”, fonolojiya “fonoloji, ses bili-mi”, reng “renk”, torpag “toprak”, uzag “uzak” vb.

Tkm. T.: Ganm “çukur”, gamlık “yaşlılık”, gaya “kaya”, çıkımsız “çaresiz”, çıkıgıt “dipnot”, gapı “kapı”, dileğ “dilek”, diireğ “direk”, isleğ “istek” vb.

Gag. T.⁸: Gecä “gece”, garip “garip, tuhaf”, geroy “kah-raman”, girgina “yıldız çiçeği”, fragment “parça”, hirurg “cer-rah” vb.

Ğ (sürekli, damak)

Türkçede kelime başında hiç bulunmayan bu ses kelime içinde kullanılır (Ergin, 2013: 60). Yer yer tek heceli sözcükle-rin sonunda da kullanımına rastlanır.

Çağdaş Azerbaycan edebî dilinde ğ sesi kelime başında görülmemektedir. Kelime ortasında ya da tek heceli sözcüklerin sonlarında kullanılmaktadır. Diğer dillerden geçen sözcükler için kelime başındaki ğ sesi q ile karşılanmıştır. Ğazab>qazab “gazap, hiddet”, ğürur>qürur “gurur” gibi. Çağdaş Azerbaycan edebî dilinde ğ ünsüzü, birkaç sözcük dışında sadece kalın ünlü-lerle birlikte kullanılmaktadır. Ayrıca ğ ünsüzü, eklerin başına gelmek suretiyle hece başına da getirilmektedir: -ğün (vurğün), -ğın (azğın) gibi (Damirçizada, 2007: 77).

Türkmen Türkçesinde, “g” sesinin farklı varyantları vardır ve bunlar tek bir harfle yani “g” ile gösterilmektedir (Sarıyev - Güder, 1998: 41). Bunlardan “ğ” varyantı, başta kullanılmayan ve /k/ dışındaki ünsüzlerden sonra gelen sızıcı bir damak sesidir. АГЫЗ /agız/ [ağız] “ağız”, ёрган /yorgon/ [yorğon] “yorgan”, батга /batga/ [batğa] “kir, çamur”, даг /da:g/ [da:ğ] “dağ” (Clark, 1998: 38).

Türkmen Türkçesinde, bazı “ğ”lerin v’ye çevrilmesi (ev-renmek “öğrenmek”, savık “soğuk”) ve bazı -ğ-’lerin de vokall-e kaynaşip bunları uzatması durumu (dēl “değil”) söz konusu-dur (Dilâçar, 1964: 101).

⁸Gagavuz Türkçesinde g sesi iki ayrı şekilde boğumlanır: Kalın ünlü yanında art damakta (aga), ince ünlü yanında ön damakta (gürgenci) (Özkan, 1993: 66).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	-	-	-	-
Ortada	+	+	+ ⁹	-
Sonda	+	+	+	-

Tablo 6. Ğ ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Doğum, yığın, armağan, bağ, yağ, sağ vb.

Az. T.: Govğa “kavga”, sadağa “sadaka”, ağıl “akıl”, ağ “ak” vb.

Tkm. T.: Aağdık “aşkın, fazla; aşın”, ağıtar- “aramak”, baağla- “bağlamak”, dağ “dağ” vb.

aağımtıl “beyazımsı”, ağsak “aksak” vb.

Gag. T.¹⁰: -

J (sürekli, dış)

Türkçe asıllı olmayan ve Türkçedeki birkaç yabancı kelime kullanılan bir sestir (Ergin, 2013: 44).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 7. J ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Jandarma, jale, japon, müjde, müjgân, garaj, sondaj vb.

Az. T.: Jilet “jilet”, jasmin “yasemin”, jurnal “dergi”, jurnalist “gazeteci”, garaj “garaj” vb.

Tkm. T.¹¹: Janr “usul, tarz”, jurnal “dergi”, jyuri “jüri”, vjydaan “vicdan”, injener “mühendis”, garaj “garaj” vb.

⁹Türkmencede sedalı-sedasız sesler bakımından uyum bulunmadığı için “ğ” sesi sedasız ünsüzlerle birlikte kullanılabilir: ağsak “aksak, topal”, ağşam “akşam”, ağıç “askı” gibi (Kara, 2015: 34-35).

¹⁰Türkiye Türkçesinde yazıda korunan fakat söyleyişte büyük ölçüde yutulan tonlu, süreklî, damak ünsüzü ğ; Gagavuz Türkçesinde kaybolmuştur. Söyleyişe uyularak yazı dilinden tasfiye edilmiştir. Dün “düğün”, cerlerim > Far. “ciğer”. Kelime ortasında ise ğ>y değişimi olmuştur: Diydim “dedim” (Özkan, 1993: 67).

¹¹Türkmen Türkçesinde taklidi fiillerin yanı sıra Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimelerde de “j” ünsüzüne rastlanmıştır: ajdarhaa “ejderha”, gijjele- “kızdırmak”, mijjar- “yumuşamak, gevşemek; yayılmak, dağılmak”, vjydaan “vicdan” (Kara, 2015: 36).

Gag. T.: Jirafa “*zürafa*”, jandar, janra “*usul, tarz*”, jurnal “*dergi*”, slujba “*memuriyet*”, dejourney “*eczane*” furaj “*yem*” vb.

L (sürekli, dış)

Türkçede iki çeşit *l* vardır. Bunlardan biri ince vokalli kelimelerde bulunan ince *l*, diğeri kalın vokalli kelimelerde bulunan kalın *l*'dir. Bu ses Türkiye Türkçesinde yansıma ve alıntı sözcüklerde kelime başında bulunur (Ergin, 2013: 45).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 8. *L* ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Lif, lazım, lira, kalın, yalın, kol, sel, helal vb.

Az. T.: Lakin “*lakin*”, lampa “*lamba*”, lüzum “*lüzum, gerek*”, kolxoz “*çiftlik*”, olarax “*olarak*”, alacax “*alacak*”, kö-nül “*gönül*”, mesul “*sorumlu*” vb.

Tkm. T.: Laaçın “*doğan, şahin*”, lağşa- “*eskimek, yıpranmak*”, lakgılda- “*çene çalmak*”, alcıra “*şaşırmak*”, buldura- “*parıldamak*”, dil, gelmişek “*göçmen*”, gönümel “*doğru, gerçek*” vb.

Gag. T.: Leen “*leğen*”, lampa “*lamba*”, literatura “*edebiyat; literatür*”, ölüm “*ölüm*”, klas “*sınıf*”, gözäl “*güzel*”, kayıl- “*razı olmak*” vb.

M (sürekli, dudak)

Bu ses alıntı sözcüklerin kelime başı, kelime ortası ve kelime sonunda görülürken Türkçe kelimelerin başında *b* -> *m*-değişmesi sonucunda (*ben* > *men*, *bin* > *miñ*, *bin-* > *min-*, *bun* > *muñ* vb.) kullanılmaktadır (İnce, 2017: 70).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 9. *M* ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Mırıltı, mışıl mışıl, miyavlamak, mosmor, masmavi, saman, yaman, nam, kalem, haram vb.

Az. T.: Mağaza “*mağaza*”, mäkân “*yer, mekân*”, möhür “*mühür*”, kompüter “*bilgisayar*”, hörümcek “*örümcek*”, nam “*nam, şöhrət*”, mülayim “*nazik*” vb.

Tkm. T.: Mırla- “*mirıldanmak; horlamak*”, möön “*aptal, bön*”, ooymak “*dikiş yüksüğü*”, altmış “*altmış*”, dövüm “*dilim*”, gısım “*avuç*” vb.

Gag. T.: Meyva “*meyve*”, mındar “*minder*”, mabet “*tapınak*”, lokma “*lokma*”, kosmos “*kainat*”, izmeker “*hizmetçi*”, kostüm “*giysi, kostüm*”, im “*onlara, kendilerine, bunlara*” vb.

N (sürekli, dış)

N sesi Türkçede kelime başında eskiden beri ancak *ne* ve *ne* ile yapılmış birleşik kelimelerde görülmektedir: *Ne, niçin, nasıl gibi* (Ergin, 2013: 61).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 10. N ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Numara, nesil, niyet, ana, pencere, orman, tren vb.

Az. T.: Nizam “*nizam, düzen*”, nüfus “*nüfus*”, nüktä “*nükte, espri*”, önäm “*önem*”, öncä “*önce*”, okean “*okyanus*”, oğlan “*oğlan*”, oyun “*oyun*” vb.

Tkm. T.: Neneñ? “*nasıl?*”, niire? “*nere?*”, anık “*açık, anlaşılır*”, çiginek “*geniş omuzlu*”, doğan “*kardeş*”, yalman- “*ağzının suyu akmak*” vb.

Gag. T.¹²: Neytron “*nötron*”, nol “*sıfır*”, naalet “*lanet, kötü*”, front “*cephe*”, insan “*insan, beşer*”, karnaval “*karnaval*”, hatin “*son, sonuna kadar*”, gospodin “*bay, beyefendi*” vb.

Ñ (sürekli, damak)

Bir dil ortası-orta damak ve geniz ünsüzü olan “ñ” sesi (Kara, 2015: 37), Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçeleri içerisinde sadece Türkmen Türkçesinde görülmektedir.

¹²Gagavuz Türkçesinde *nasıl, nice, nerede, niçin* dışında kelime başında kullanılmaz. Sadece alıntı sözcüklerde kullanılır. Neytron “*nötron*”, nol “*sıfır*” vb. Aynı zamanda metatez ile ön sese geçiş olabilir. Gagavuz. Naalet < Ar. Lanet (Özkan, 1993: 68).

Ancak, “ñ” sesiyle başlayan sözcük yoktur sadece kelime ortası ve kelime sonu kullanımları vardır. Tkm. giñ “geniş” (Johanson, 2021: 237).

Farsça kelimelerin sonlarında bulunan “-ng” sesleri Türkmencede “-ñ” ile karşılanmıştır: Far. âheng > Tkm. âheñ “*melo-di; uyum*”, Far. ceng > Tkm. ceñ “*cenk, savaş*” vb.

Buna karşılık Rusça kelimelerin sonlarında bulunan “-ng”ler Türkmencede korunmuştur: Rus. rang > Tkm. rang “*de-rece, rütbe*”, Rus. ring > Tkm. ring “*ring*” (Kara, 2015: 37).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	-	-	-	-
Ortada	-	-	+	-
Sonda	-	-	+	-

Tablo 11. Ñ ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: -

Az. T.: -

Tkm. T.: Añzak “*soğuk, ayaz*”, öleñ “*otluk*”, sansar “*deli, akli kıt*”, yañlan- “*yankılanmak*” vb.

Gag. T.: -

R (sürekli, diş)

Alıntı sözcüklerde kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda kullanılabilirken Türkçe kelimelerde ise kelime içinde ve kelime sonunda kullanılmaktadır (İnce, 2017: 66).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 12. R ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Ramazan, rahat, rus, kuru, kara, kar, çınar vb.

Az. T.: Reng “*renk*”, razı “*razi*”, rahatsız “*rahatsız*”, körpü “*köprü*”, torpax “*toprak*”, öskür- “*öksür-*”, pencär “*pancar*” vb.

Tkm. T.: Raahat “*rahat*”, redif “*redif*”, report “*rapor*”, roman “*roman*”, ağras “*ağır başlı*”, burum “*kıvrım*”, çapar “*ulak, kurye*”, daarık- “*huzuru kaçmak, rahatsız olmak*” vb.

Gag. T.: Revolver “*toplu tabanca*”, ruh “*ruh*”, restoran “*restoran*”, partiya “*parti*”, park “*park*”, panıyr “*panayır*”, passacir “*yolcu*” vb.

V (sürekli, dudak)

V sesi aslında Türkçe kelime başında hiç yoktu. Kelime başındaki bazı *b*'lerin *v* olması ile sonradan ortaya çıkmıştır. Yani Batı Türkçesinde başında *v* bulunan az sayıdaki kelimeler Eski Türkçede *b* idi. varmak < barmaq, vermek < birmek vb. (Ergin, 2013: 61).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 13. V ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Var, vurmak, vızılı, ayva, kıvırcık, savcı, arşiv, görev, işlev vb.

Az. T.: Vaxt “vakit”, vāfa “vefa; sadakat”, vātān “vatan”, çovdar “çavdar”, dovşan “tavşan”, buzov “buzağı”, gırav “kırağı” vb.

Tkm. T.: Vah “vah, tüh”, vızırdı “vızılı”, çövür- “çevirmek”, övret- “öğretmek”, bilev “bileği”, bövrek “böbrek” vb.

Gag. T.: Vagon “vagon”, vatan “vatan”, vekil “vekil”, avgust “ağustos”, avtobus “otobüs”, avtor “yazar”, arhiv “arşiv”, tekliv “teklif” vb.

Y (sürekli, damak)

Güneybatı (Oğuz) grubunda yer alan Türk lehçelerinin tamamında kelime sonu, kelime ortası ve kelime sonu kullanımları görülmektedir.

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 14. Y ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Yıldız, yöntem, yol, kaya, ayrı, ay, köy vb.

Az. T.: Yarpax “yaprak”, yaşıl “yeşil”, yarım “yarım”, hayva “ayva”, şikayät “şikayet”, riyakar “iki yüzlü”, iy “koku” vb.

Tkm. T.: Yeñil- “yenilmek”, yoonğuç “rende”, yorğan “yorgan”, aya- “korumak, saklamak”, beyik “büyük; yüksek, yüce”, görmeğey “güzel, alımlı, sevimli, sempatik” vb.

Gag. T.¹³: Yazı “yazı”, yalnız “yalnız”, yuvarla- “yuvarla-”, rayon “bölge”, saygı “saygı”, teoriya “teori”, soy “soy, nesil” vb.

Z (sürekli, dış)

Türkçede tabiat taklidi birkaç kelimenin başında bulunur. Bunların dışındaki sözcükler yabancı kökenli alıntılardır (Ergin, 2013: 62). Türkçede Kelime içinde kullanılan “z” lerin bir kısmı $d > d-z$ değişimiyle ortaya çıkmıştır (ET adağ “ayak” > DLT adağ ~ azak) gibi (İnce, 2017: 67).

	Türkiye T.	Azerbaycan T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
Başta	+	+	+	+
Ortada	+	+	+	+
Sonda	+	+	+	+

Tablo 15. Z ünsüzünün Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerindeki durumu

T.T.: Zır, zırıltı, zınc, zonklamak, kaza, ceza, ezan, yaz, beyaz, ceviz vb.

Az. T.: Zürafa “zürafa”, ziyafât “ziyafet”, zarafat “zarafet”, şahzadä “şehzade”, sözlük “sözlük”, sözcük “sözcük”, şübhäsiz “şüphesiz”, täcrübäsiz “tecrübesiz”, şüursuz “şuursuz, bilinçsiz” vb.

Tkm. T.: Zıñıl- “atılmak, fırlatılmak”, zovzulda- “koşuşmak, dört dönmek”, doymazak “obur, pisboğaz”, uzalt- “uzatmak”, duz “diz” vb.

Gag. T.: Zakon “kanun”, zarar “zarar”, zulüm “zulüm”, läüzım “lazım, gerek”, yazı “yazı”, gorizont “ufuk”, yalnız “yalnız”, haliz “temiz”, Gagauz “Gagavuz, Gagauz” vb.

Sonuç ve Değerlendirme

B ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin birçoğunda kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanım-

¹³Gagavuz Türkçesinde konuşmada e- ünlüsünden önce yarı ünlü olarak söylenir fakat Kiril kökenli Gagavuz yazısında gösterilmez, geniş ünlüler yanında daraltıcı bir etkisi vardır: arabıy < arabayı, siyrek < seyrek, orıy < orayı vb. (Özkan, 1993: 67).

larına rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde kelime sonu *b* kullanımını görülmemekle birlikte alıntı sözcüklerdeki *p* seslerinin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında tonlulaştığı görülmüştür: *Kitap* → *kitabı*, *sebe* → *sebebi*, *bant* → *bandı* gibi. Eski Türkçede kelime başında bulunup Kuzey ve Doğu Türkçesiyle bunların devamı niteliğindeki günümüz lehçelerinde korunan *b*'ler, Türkmencede de korunmuştur. Gagavuz Türkçesinde ise kelime sonu *b* sesleri *p*'ye dönmüştür.

C ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde yer yer alıntı sözcüklerle birlikte kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu örneklerine rastlanırken Türkiye Türkçesinde alıntı ve yansıma sözcükler dışında kullanılmadığı görülmüştür. (Türkiye Türkçesinde anlam farkını belirtmek amacıyla *sac* (*saç ile ayırt etmek için*) sözcüğünde bir kelime sonu istisnai kullanımı söz konusudur). Türkmen Türkçesinde kelime sonu *c* seslerinin *ç*'ye döndüğü, Gagavuz Türkçesinde ise kelime sonu *c* sesinin kullanılmadığı görülmüştür.

D ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin birçoğunda kelime başında ve ortasında kullanımına rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde *ad* ve *at*, *od* ve *ot* anlamlarını ayırt etmek için istisnai birkaç sözcük haricinde kelime sonunda kullanılmamıştır. Yine kelime sonu *d*'lerin tonlulaşarak Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde *t*'ye döndüğü görülmüştür.

G ünsüzünün, yer yer alıntı sözcüklerle birlikte Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu örneklerinin bulunduğu görülmüştür. Ancak Türkiye Türkçesi kelime sonu kullanımının sadece alıntı sözcüklerde olduğu ve kelime sonunda sedasızlaşarak *k*'li şekillerinin kullanıldığı görülmüştür: *çerag*>*çırak* gibi.

Ğ ünsüzünün; Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde kelime ortası ve kelime sonu kullanımının bulunduğu, kelime başına ise getirilmediği görülmüştür. Gagavuz Türkçesinde bu ünsüzün kelime başı, kelime ortası ya da kelime sonu kullanımının bulunmadığı görülmüştür.

J ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubundaki Türk lehçelerinin birçoğunda kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımları görülürken (çoğunlukla alıntı sözcüklerde) Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde kelime ortası ve kelime sonu kullanımının bulunmadığı görülmüştür.

L ünsüzünün, yer yer alıntı sözcüklerle birlikte Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu örneklerinin bulunduğu görülmüştür.

M ünsüzünün, yer yer alıntı sözcüklerle birlikte Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu örneklerinin bulunduğu görülmüştür. Eski Türkçede bulunan bazı kelime başı “*b*” ler, Türkmencede “*m*” ye dönmüştür: ET. *ben* > Tkm. *men* “ben”, ET. *bin-* > Tkm. *mün-* “binmek”, ET. *biñ* > Tkm. *mün* “bin”. Türkiye Türkçesindeki bazı ön ses *b*’ler de Azerbaycan Türkçesinde *m* olmuştur: *Men* “ben”, *min* “bin”, *moynuz* “boynuz” vb.

N ünsüzünün, yer yer alıntı sözcüklerle birlikte Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımları görülmüştür. Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde *n* ünsüzünün *ne*, *nasıl*, *niçin* gibi soru sözcükleri dışında kelime başında kullanılmadığı sadece alıntı sözcüklerde kullandığı görülmüştür.

Ñ ünsüzü, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçeleri içerisinde yalnızca Türkmen Türkçesinde kullanılmaktadır. Kelime başında görülmeyen bu ses, kelime ortasında ya da kelime sonunda kullanılmaktadır.

R ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımları görülmüştür. Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde kelime başında *r* ünsüzünün sadece alıntı sözcüklerde kullanıldığı görülmüştür. Gagavuz Türkçesinde ise alıntı sözcüklerde *r* ünsüzü önünde ünlü türeyebildiği (*urum*) ve *r* ünsüzünün dudak ünsüzleri yanında düşebildiği görülmüştür (debeştirerek < depreştirerek, göz kıpar < göz kırpar).

V ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımları görülmüştür. Bu ses Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde alıntı sözcüklerde kullanılmıştır. Türkçe kökenli kelimelerle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin ortasında bulunan *b*’lerin, Türkmencede söyleyişte *v*’ye çevrilmiştir: *baabadaş baavadaş* “uzak akraba”, *baağbaan* → *baağvaan* “bahçıvan” gibi.

Y ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımlarına rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki

y sesinin Azerbaycan Türkçesinde bulunmadığı; y'den sonraki i'nin ise çoğunlukla i'ye döndüğü görülmüştür: *İl* (yıl), *ildirim* (yıldırım), *ulduz* (yıldız), *ürek* (yürek) vb.

Z ünsüzünün, Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tümünde alıntı sözcükler ve tabiat yansıması seslerle birlikte kelime başı, kelime ortası ve kelime sonu kullanımlarına rastlanmıştır.

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Haluk (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, 1. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALTAYLI, Seyfettin (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-2-3*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti - TEMİR, Ahmet (1992). "*Türk Şivelerinin Tasnifi*", 2. Cilt, Ankara: Dil-Kültür-San'at.
- BURAN, Ahmet - ALKAYA, Ercan (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- CLARK, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- DAMİRÇİZADA, Abdülazal (2007). *Müasir Azerbaycan Dili: Fonetika, Orfoepiya, Orfoğrafiya*, I. Hissa, I. Naşr, Bakı: Şarq-Qarb.
- DENY, Jean (1995). *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, (çev. Oytun Şahin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DİLÂÇAR, Agop (1964). *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- GAYDARCİ, Gavril - KOLTSA, E. K. - POKROVSKAYA, Lyudmila - TUKAN, Boris (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*, (Sorumlu Redaktör: Baskakov, Nikolay Aleksandroviç), (çev. İsmail Kaynak - Abdülmecit Doğru), Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi/16, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HANSER, Oskar (2003). *Türkmençe Elkitabı*, (çev. Zühal Kargı Ölmez, Yayınlayan: Mehmet Ölmez), İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 17.
- İNCE, Yılmaz (2017). *Tarihi Türk Lehçelerinde Ünsüzler, Doktora Tezi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- JOHANSON, Lars (2021). *Turkic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KARA, Mehmet (2015). *Türkmen Türkçesi Grameri*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat (1993). *Gagavuz Türkçesi Grameri, Doktora Tezi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- SARIYEV, Berdi - GÜDER, Nurcan (1998). *Türkmencenin Grameri (I Fone-tika: Ses Bilgisi)*, Ankara: Türk Dünyası Gençleri'nin Mahtumkulu Yayın Birliği.
- SEREBNENNİKOV, Boris, Aleksandroviç - GADJİEVA, Ninel, Zeynalovna (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, (çev. Tevfik Hacıyev - Mustafa Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (Ocak 1989). "Türk Dil ve Dialectlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, 5 (13), 141-168 ss.

Kısaltmalar ve Simgeler

-	: Kullanımı olmayan sözcükleri ifade eder.
+	: Kullanımı olan sözcükleri ifade eder.
<	: Bu şekle gider.
>	: Bu şekilden gelir.
Ar.	: Arapça.
Az. T.	: Azerbaycan Türkçesi.
çev.	: çeviren.
DLT	: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi.
ET	: Eski Türkçe.
Far.	: Farsça.
Gag. T.	: Gagavuz Türkçesi.
S.	: Sayı.
s.	: sayfa.
ss.	: sayfa sayısı.
T.T.	: Türkiye Türkçesi.
Tkm. T.	: Türkmen Türkçesi.
vb.	: ve benzeri.

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE ÖZELLEŞTİRME SONUÇLARI- NIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Geçmişte SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) parçası olarak tanımlanan beş ülkenin kapladığı alan, Orta Asya'dır. Bölge geçmişten bugüne gerek coğrafi önemi gerekse ona hâkim olan toplumların yönetim anlayışlarıyla hep gündemde kalmış ve inceleme konusu olmuştur. Aynı zamanda Orta Asya, Türk halklarının da ana yurdu olmuştur. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'dan oluşan beş eski SSCB ülkesi piyasa ekonomisi kurmaya çalışan geçiş ekonomileridir. Sovyetler Birliği'nin dağılması, daha sonra geçiş ekonomileri olarak tanımlanacak ülkeleri farklı arayışlara itmiştir. Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine dönüş bu yöntemle başlamıştır. Küreselleşmenin her geçen gün arttığı bir dünyada bu ülkelerin hantallaşmış kamu sektörleri önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Birçok ülke bütçe açıklarını kapatmak, vatandaşlarının hayat standartlarını arttırmak ve daha yüksek büyüme hızına ulaşmak için kamu mülkiyetindeki teşebbüsleri özelleştirmeye başlamıştır. Özelleştirme toplumda devletin rolünü azaltmakta önemli bir yapı taşı oluşturmaktadır. Kumanda kontrol mekanizmasına dayalı merkezi planlı ekonomiden piyasa sistemine geçiş sürecinde özelleştirme uygulamaları tüm geçiş ekonomisine sahip ülkelerle aynı sonuca varmıştır. Geçiş sürecinde ülkeleri ekonomik anlamda zor süreçler

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Fatih YÜCEL
Hatice DİLAVER

Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
İİBF, İktisat Bölümü,
fatihyucel@ohu.edu.tr

Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü,
haticedilaver509@gmail.com

Gönderim Tarihi
Received
12.12.2021

Kabul Tarihi
Accepted
15.01.2022

Atf
YÜCEL, Fatih,
DİLAVER, Hatice
(2022). "Geçiş
Ekonomilerinde
Özelleştirme Sonuçlarının
Değerlendirilmesi",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 19-52.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

beklediği gibi sosyal anlamda da huzursuzluklar bekler. Toplum refahını sarsıntıya uğratmadan ekonomik rejimlerin değişimi imkânsız denecek kadar güçtür. Amaç her ne kadar toplum refahını azaltmamak da olsa, geçiş ekonomilerinde devletin değişen görevleriyle toplumu etkileyen sorunlar baş göstermiştir. Sosyalist modelin analizi yapıldığı zaman bu modelin yapısında bulunan ve temelini oluşturan sistemin kendi iç dinamiklerinden dolayı kendi sonunu hazırladığı anlaşılmaktadır. Sosyalist ülkelerde 1960'lardan beri ortaya çıkan sistem için çözüm arayışları ve reform deneyimleri başarısız olmuştur. 1989 yılında SSCB komünist partisinin 27. kongresinde Mikhail Gorbacov, ekonominin kısmi tedbirlerle düzeltilmesinin mümkün olmadığını belirterek, kapsamlı ekonomik reformlar başlatmasını önermiştir. Bugüne dek dış dünyaya kapalı şekilde yaşayan Orta Asya ülkeleri için politika değişikliği de şarttır. Geçiş ile birlikte bu ülkeler dış politikalarında hukuki ve stratejik bir düzenleme yapmak zorunda kalmışlardır. Toplumun ekonomik anlamda güvence altına alınması, şeffaf rekabetin uygulanarak monopolleşmeye ve oligopolleşmeye karşı savaşılması gerekliliği doğmuştur. Bu araştırma, Orta Asya ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş sürecinde karşılarına çıkan sorunlar bilimsel ve sosyal araştırmalara, ekonomik ve hukuki düzenlemelere, örnek olaylara dayanarak ele alacaktır. Araştırmanın kapsamı Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'dan oluşan beş ülkedir. Araştırmanın yöntemi analitik olacaktır. Araştırmada hedeflenen katkı, geçiş sürecinde karşılaşılan sorunlar üzerinde belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş Ekonomileri, Piyasa Ekonomisi, Sosyalizm, Karma Ekonomi, Ekonomik Liberalizm.

EVALUATION OF PRIVATIZATION RESULTS IN TRANSITION ECONOMIES

Abstract

The area covered by the five countries described as part of the USSR (Soviet Socialist Republics Union) in the past is Central Asia. The region has remained on the agenda from past to present, both with its geographical importance and with the management of societies that dominate it. At the same time, Central Asia has been the home of Turkish peoples. Five former USSR countries, consisting of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan, are transitional economies trying to establish market economy. The disintegration of the Soviet Union has pushed countries that would later define transition economies into different pursuits. The return from the central planning system to the market economy started with this method. In a world where globalization was increasing day

by day, the cumbersome public sectors of these countries were a major problem. Many countries have begun to privatise public ownership enterprises in order to close their budget deficits to improve their citizens' living standards and achieve a higher growth rate. Privatisation is an important building block in reducing the role of the state in society. In the process of transition from Central planned economy to market system based on the control mechanism, privatization implementations have come to the same conclusion as countries with all transition economies. In the transition process, Countries expect difficult economic processes as well as social unrest. It is almost impossible to change economic regimes without disturbing the welfare of society. Although the aim is not to reduce the welfare of the society, the problems that affect the society with the changing tasks of the state have been the main issues in transition economies. When the analysis of the socialist model is made, it is understood that the system which forms the basis of this model has prepared its own end due to its internal dynamics. In socialist countries, the search for solutions and reform experiences have failed since the 1960s. In 1989, the Communist Party of the USSR was founded on the 27th. at the Congress, Mikhail Gorbachev suggested that the economy should start comprehensive economic reforms by determining that it is not possible to correct it with partial measures. To this day, policy change is also essential for Central

Asian countries who live indoors to the outside world. With the transition, they had to make legal and strategic arrangements in their foreign policy. It is necessary to ensure the economic stability of society, to fight against monopolization and oligopolization by implementing transparent competition. This research, will focus on the problems faced by Central Asian countries in the transition to market economy based on scientific and social research, Economic and legal arrangements, exemplary events. The scope of the research is five countries consisting of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan. The method of the research will be analytical. The targeted contribution was determined on the problems encountered in the transition process.

Keywords: Transition Economies, Market Economy, Socialism, Mixed Economy, Economic Liberalism.

Giriş

1980'lerin sonunda sosyalist ekonomiler planlama sürecini geliştirmek yerine, piyasa güçlerine daha fazla rol verme eğiliminde oldular ve bürokrasinin karar alma sürecindeki rolünü azaltma yönünde hareket etmeye başladılar. 1980'li yıllarda büyümenin yavaşlaması, işsizlik oranlarında artış, sosyalist rejimlerde ekonomik reformların yapılmasına neden oldu. Kamu mülkiyetli şirketlerin yanında küçük boyuttaki özel mülkiyetli şirketlere de izin verilmeye başlandı. Özel mülkiyetli küçük şirketler daha çok perakende ticaret, hizmet ve restoran sektörlerinde faaliyet göstermeye başladılar. Bu arada, kamu işletmelerine de daha fazla özerklik verildi.

Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyet Cumhuriyetleri'nin küresel ekonomiye bütünleşmeye ihtiyacı vardı. Bu bakımdan, bu ülkelerin politika ve ekonomi alanlarında büyük gelişmeler elde ettiği kabul edilebilir. Bu ülkeler, ulusal gelişmeyi sağlamak için yabancı sermaye ve özelleştirme alanlarında reformlar yapmaya devam etmek zorundadırlar. Merkezi planlama ekonomilerinin başarısızlığa uğraması sonucunda, ekonomilerinde liberalizm sürecine geçişi başlattılar. Bu süreç boyunca, devlet girişimlerini azaltma eğilimine girdiler. Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri, ekonomik performansları sayesinde Avrupa Birliği'ne üye olma başarısını gösterdiler. Fakat hızlı bir geçiş programı uygulayan Türk Cumhuriyetleri'nde gerekli başarı sağlanamadı.

Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerine (MDAÜ) göre Batı Avrupa pazarlarına uzaklık, denize çıkışlarının bulunmaması, temel hammaddelerini ihraç edecek güzergâh meselesini çözememeleri ve planlı ekonomik sistem altında daha uzun süre kalmaları sonucunda başlangıçta aynı başarı performansını gösterememişlerdir. Bununla birlikte, uygulanan 10 yıllık ekonomik reform sürecinin sonunda Türk Cumhuriyetleri'nin planlı bir ekonomik sistem yapısından uzaklaştığı da bir gerçektir. Türk Cumhuriyetleri'nden özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'ın hemen hemen tüm ekonomik reform alt sahaları ve sektörlerinde diğer cumhuriyetleri geride bıraktığı, Azerbaycan'ın da yaklaşık olarak bu cumhuriyetlerle aynı kategoride yer aldığı, buna mukabil Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın ekonomik reformların derinleştirilmesi hususunda çok istekli bir reform programı takip etmedikleri görülmektedir. Türk Cumhuriyetle-

ri'nin ekonomik reformların başlangıç yıllarında maruz kaldıkları derin resesyona (negatif büyüme) ve hiper enflasyon, 1990'ların ortalarına doğru etkisini kaybetmeye başlamış, 2000 yılı ile birlikte pozitif büyüme dönemine geçilmiş, halihazırda bölgede bu trend devam etmiştir (Çiftci, 2004).

1. Geçiş Ekonomileri Tanımlaması

Dar anlamda “geçiş ekonomisi” post-sosyalist ülkelerin, yani merkezi planlı ekonomilerin piyasa ekonomisine geçiş süreci anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ilk amaç ekonominin tarihi gelişimindeki mantığı anlamak, aralarındaki bağı kurmak ve gelişmeleri anlamaya çalışmak olmalıdır. Geniş anlamda “geçiş ekonomisi” ekonomik sistemlerin makroekonomik açıdan incelenmesi gereken transformasyon, yani dönüşüm ve yeniden oluşum süreçleridir. Dar anlamda “geçiş ekonomisi” dünya ekonomik tarihinde ilk kez yaşanmaktadır. Sosyalist sisteminden kapitalist sistemine geçiş ilk kez yaşandığı için bu süreç çok dikkat çekici olmakta ve gelecek için iyi bir dönüşüm örneği oluşturmaktadır (Baydaliyev, 2010).

Geçiş ekonomisi ile kastedilen husus; bir ülkede mevcut üretim tarzının rakipleriyle rekabet edememesi dolayısıyla kısım veya tamamen çökmesi neticesinde yapısını değiştirmeye zorlanmasıdır. Diğer bir ifade ile sosyalizmden veya karma ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecidir (Yavuz, 2006: 90). Geçiş ekonomi terimi; merkezi planlamayı terk ederek piyasa ekonomisi sistemini kurmaya çalışan eski sosyalist ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Sosyalist Blok yıkılmadan önce ülkelerin dış dünyaya kapılarını kapatarak sorunları çözmek yerine üstünü örtmeyi tercih ettikleri, ancak bu politikaların başarılı olmadığı bilinen bir gerçektir. Genel olarak geçiş sürecindeki ülkelerin sosyalist sistemi benimsedikleri dönemde yaşadıkları sorunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Yavuz, 2006: 90-91). Ekonomileri neredeyse tamamı kamulaştırılmış özel mülkiyete çok sınırlı bir pay tanınmıştır. Üretim gerçekleştirilen kamu kuruluşlarının büyük kısmı tekelleşmiş, fiyatlar ve yatırım kararı merkezi idare tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. Dışa kapalı ekonomik politikalar izlenmiş ve bunun sonucunda bu ekonomiler rekabet yapamaz hale gelmiştir. Sosyal güvenlik alanında yapılan harcamalar önemli boyutlarda artmıştır. Bu sorunlar-

dan kurtulmak için serbest piyasa ekonomisine geçmeyi sağlayacak özelleştirme uygulamalarına başvurmuşlardır. Bu ülkelerdeki siyasi yapıdaki dönüşümün ekonomik yapıya yansımalarının ilk adımı, devlet mülkiyetinde olan işletmeleri özelleştirmektir. Fakat şöyle de bir gerçek bulunmaktadır ki, devletin ekonomik ve sosyal yapısının en temel ve en belirleyici güç olduğu toplumlarda özelleştirme sırf ekonomik anlamda bir reform değil, aynı zamanda her şeye hâkim olan bu merkezi varlığının muazzam gücünün azaltılması ve genel anlamıyla da toplumsal yapılarda değişime manasına geliyordu. Tek tartışma konusu özelleştirmenin biçimi, temposu ve süresiydi.

1.1. Geçiş Ekonomilerinin Şematik Tasnifi

I. Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği'ndeki Geçiş Ekonomileri

· Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ) : Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Romanya, FYR Makedonya, Slovak Cumhuriyetleri, Slovenya.

· Baltık Cumhuriyetleri (BC) : Estonya, Letonya, Litvanya.

· Türk Cumhuriyetleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu: Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna.

II. Asya'daki Geçiş Ekonomileri

· Çin, Kamboçya, Laos, Vietnam (IMF'nin 2000 yılı yaklaşımı) (Çiftçi, 2004).

Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri ise aşağıdaki gibi ele alınmıştır:

- 1. Grup; Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan.
- 2. Grup; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan.
- 3. Grup; Beyaz Rusya, Moldova, Rusya ve Ukrayna (Yavuz, 2005).

2. Geçiş Süreci

Geçiş ekonomileri olarak isimlendirilen ülke ekonomilerinde yaşanan değişim süreci başlıca dört alanda yoğunlaşmaktadır. Bunlar;

- Liberalizasyon,

- Makro ekonomik stabilizasyon,
- Yeniden yapılanma,
- Özelleştirme ile yasal ve kurumsal reformlardır.

Geçiş ekonomilerinin büyüme performanslarında başlangıç dönemlerinde şok gerilemeler ortaya çıkmıştır. Bu gerilemelerin birçok sebebi olmakla birlikte en önemli sebebi, Üye ülkelerin üretim yapısının SSCB döneminde merkezi planlama tarafından tesis edilmesidir. Birliğin dağılmasıyla birlikte üye ülkelerin üretim zincirleri aniden kırılmıştır. Bu faktörün yanı sıra aşağıdaki sebepler de gerilemenin sebepleri arasındadır (Bal, 2004: 155-157).

- Sosyalist dönemdeki misyon üretimi (askeri üretim gibi) olarak ifade edilen gereksiz üretimlerin yeni dönemde durması,

- Ölçek ekonomileri çerçevesinde kurulan sanayi tesislerinin üretimlerine ihtiyacın ve sürdürülebilme imkânlarının ortadan kalkması,

- Reel ücretlerdeki şok gerilemeler ve çeşitli sebeplerle oluşan kitlesel göçler,

- Siyasi askeri gerilimler çerçevesinde beşerî sermaye kayıpları,

- Teknolojinin eskimesi ve var olanların da geçiş sürecinde yağmalanması, çalınması gibi sorunlar,

- Girişimci insan gücünün yokluğu, özel sektör ve özel sermaye gibi yapıların yokluğu,

- Rekabet ve özel mülkiyet gibi kavramlara alışık olmayan bir demografik yapı,

- Piyasa koşulları konusunda tecrübesizlikler,

- Başta devlet alımlarının durması olmak üzere, çeşitli sebeplerle gerek iç gerekse dış talep seviyelerinde görülen şok gerilemelerin üretimi vurması,

-Parasal çerçevenin sorunları ve başlangıç dönemlerindeki hiper enflasyon tecrübeleri,

- Bankacılık ve diğer finansal sistem sorunları, döviz problemleri,

- Özelleştirme yöntemlerindeki başarısızlıklar,

- Altyapının eskimişliği ve bakım faaliyetlerinin durması,

- Merkezi otoritenin başarısızlıkları, kurumsal ve hukuksal altyapı problemleri.

Ekonomik sistemdeki bu dönüşüm çabalarına rağmen emeğe dayalı klasik üretim ve arz talep yapısının devam etmesi, geçiş ülkelerinin birbirine olan bağımlılıklarının da devam etmesine neden olmuştur. Örneğin, Rusya'nın yaşamakta olduğu finansal kriz kendisinin olduğu gibi bu ülke ile ekonomik ilişkileri bulunan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin de borçlanma imkanlarını daraltmış ve maliyetlerini de arttırmıştır. Bu gelişme söz konusu ülkelerin ekonomik bakımdan olumsuz etkilenmelerine sebep olmuştur (Bilgin, 2002).

Piyasa ekonomisine geçmeye çalışan ülkeler birçok makro ekonomik sorunla karşı karşıyadır. Vergileme, harcama ve borçlanma konularının oluşturduğu kamu maliyesi reform sürecinin en önemli problemleridir. Çünkü devlet, piyasa ekonomisi kurallarına İşlerlik kazandırmak konusunda aktif role sahiptir. Ekonomik ve mali yapıdaki dönüşümü sağlayabilmek için yeterli kaynağa sahip olmak ve piyasa ekonomisi kültürüne alışkın olmak gerekir. Geçiş ekonomilerinde görülen enflasyon, bütçe açıkları, işsizlik, yetersiz büyüme ve yolsuzluk sorunları ancak kamu maliyesinin disiplin altına alınması ile çözülebilir. Geçiş ekonomisi sürecini yaşayan ülkelerin hepsinde enflasyonla mücadele ve çıktı düşüşleri yaşanmıştır. Geçişle birlikte kaynakların verimsiz sektörlerden verimli sektörlere aktarmaya çalışan ülkelerin tamamında reformların başlangıcı ile birlikte çıktı azalışı da başlamıştır. Yine beşeri sermayenin gelişim, uzun süre katı sosyalist rejim altında yaşadıkları için, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki beşeri sermaye gelişiminden daha kötü durumdadır. Bölgeler arasındaki gelişme performansının bu derece farklı olmasını okul kalitesindeki farklılık açıklamaktadır. Ancak bu ülkelerdeki doğal kaynak zenginliği, tartışmasız bir şekilde ülkelere üstünlük sağlamaktadır. Bölgesel ticaret olarak bakıldığında ise Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri kısmen serbest bir ticaret politikası uygulamalarından ticari altyapıları daha sağlamdır (Yayar, 2012: 252).

Geçişin ilk yıllarında, tüm ülkeler çeşitli faktörlerden dolayı hızlı enflasyon ve düşük üretim düzeyi ile yüz yüze kalmışlardır: merkezi planlamadan gelen parasal bakiş, eski vergi sisteminin erozyonu, yeni ekonomik koşullar altında mali ve parasal kontrolü uygulama konusundaki güçlükler ve katı bir sistemin çöküşünden ileri gelen düzensizlik. Buna rağmen, bazı ül-

keler diğerlerinden daha hızlı ve etkili bir parasal ve mali kontrol uygulamışlar ve bu farklılıklar onların makro ekonomik performanslarında uyumsuzluk olarak gözlenmiştir. Geçişin ilk on yılındaki makro ekonomik olgular iyileşmenin gücü ve zamanlaması, tersine dönme durumları ve ilk geçişi durgunluğu üzerinde yoğunlaşır. Bu gidişatlar üretim, istihdam, enflasyon, dış gelişmeler üzerinde görülebilir (Transition Report, 1999: 57).

2.1. Planlı Ekonomi Döneminin Ülkeler İçin Yarattığı Temel Sorunlar

- ❖ Komünist partinin siyasi tekeli sanayi sektöründeki tekeli yapı,
- ❖ Kıtlik olgusu ve ürünlerin kalitesizliği,
- ❖ Bastırılmış enflasyon,
- ❖ Mali dengesizlikler ve bütçe kısıtı,
- ❖ Planların çarpıtılması,
- ❖ Düşük verimlilik,
- ❖ Dışa kapalı ve sonuçta rekabet edemez ekonomi,
- ❖ Reformların başarısı kuşkusuz bu unsurların ne ölçüde giderildiği ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, bu unsurların sırasıyla piyasa ekonomisi ortamını yaratacak boyuta çekilmesi gerekmektedir. Bunun için;
- ❖ Siyasetteki tekeli yapının demokratik rekabetçi bir düzene,
- ❖ İktisadi tekeli yapının rekabetçi firma düzenine,
- ❖ Malların kıtlığının giderilmesinde serbest fiyat düzenine,
- ❖ Mali dengesizliklerin azaltılması için mali disiplin ortamına,
- ❖ Enflasyonla mücadelede sıkı para politikası uygulamasına,
- ❖ Çalışmayı caydırıcı uygulamaların çalışmayı teşvik eden bir yapıya kavuşturulmaları gerekmektedir (Bağırzade, 2011). Bunlar yerine getirildiğinde ekonomide merkezi karar alma mekanizmasının yerine, özgürce ekonomik kararların alınabildiği liberal bir ekonomik sistemden bahsetmek mümkün olabilir (Acartürk, Arslaner).

Orta Asya ülkeleri diğer geçiş ekonomilerinden ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü bu ülkelerde önemli makro-ekonomik

istikrarsızlıklar söz konusu olup, bunun yanında liberalizasyon politikalarını uygulamaktadırlar. Bu ülkeler hızlı ekonomik büyüme ve devlet mülkünün yeniden yapılandırılması konusunda çok büyük isteklilik göstermişlerdir. Reformun ilk yıllarında (1993-1995) yüksek enflasyon oranları ortaya çıkmış, ancak bu birçok Orta Asya ülkesinde aşağı çekilebilmiştir. Bu ülkelerin özelleştirme faaliyetleri ile yabancı sermayeye çalıştıkları görülmektedir (Altay, 2003).

Ayrıca geçiş ekonomileri incelenirken, savaş ve çatışmaların olduğu bölgeleri de ayırmak gerekir. Çünkü savaşın ve çatışmaların getirdiği yıkım, ekonominin normal işleyişini engellemekte ve reformları geciktirmektedir (Ganmet, 2006).

2.2. Fiyat Liberalizasyonu

Bu süreçte hedeflenen şey, fiyatların çok daha serbestleştirilmiş piyasada belirlenebilmesi ve ticari engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Piyasaların gelişmesi ve fonksiyonların etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri öncelikle fiyatların piyasa şartlarında oluşumuna bağlıdır. Piyasa ekonomisine yönelik geçiş ekonomileri fiyatlar üzerinde var olan kısıtlamaları kaldırarak fiyatların piyasa şartları altında gerçekleşmesine imkan sağlamaktadır. Rusya bu çerçevede 1992 yılında fiyatları serbestleştirmiş ancak bu durum artan talebe karşılık üretimin yetersizliği dolayısıyla önemli ölçüde enflasyonist etki doğurmuştur. Diğer taraftan ticaretin serbestleşmesi ve engellerin kaldırılması başlığı altında Putin yönetiminin temel hedefi, dünya ile entegre olmuş bir ticaret anlayışıdır. Bu doğrultuda Putin, en azından ilk döneminde Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ile üyelik sürecine büyük önem vermektedir (Hatipoğlu, İşcan, 2010).

2.3. Özelleştirme

Özelleştirme ilk defa 1979 yılında İngiltere'de muhafazakâr Parti'nin seçim manifestosunda yer almış ilk özelleştirme uygulamaları da (Şili uygulaması hariç tutulacak olursa) yine İngiltere'de muhafazakâr parti döneminde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Kasım 1980 yılında ABD de başkanlık seçimlerinin Ronald Reagan tarafından kazanılması ile uygulanma dünyaya ihraç edilir hale getirilmiştir (C. Karataş, Z. Önis. 1994: 6). Kabul etmek gerekir ki özelleştirmeyi bilimsel açıdan tanımlama-

nın diğer tanımlamalarda olduğu gibi kendisine özgü bazı güçlükleri vardır bunların dışında özelleştirmenin birçok bilim dalı ile hukuk, iktisat siyaset işletme yönetim vb. ilişkili (Multidisiplinary) bir kavram olması gerekmektedir. Örneğin hukuk açısından özelleştirme devletleştirmenin aksine bir işlemi diğer bir ifade ile kamusal mülkiyetteki malların ve hizmetlerin mülkiyetinin ve işletme haklarının özel kişileri devredilmesini ifade etmektedir. İktisat açısından ise özelleştirme kamu kesiminin ekonomi içindeki payının azalmasını kısaca devletin faaliyetlerine son verilmesine yönelik kararlar ve işlemler içerir. Özelleştirmenin gerçekleştirilmesi ise bir siyasi tercihtir. Bu yönü itibarıyla de özelleştirme siyaset bilimi ile ilişkilidir ister kamusal ister özel mülkiyette olsun bir işletmenin önde gelen hatta ilk amacı başarılı olmaktır. Bunun da ölçütü işletmenin verimliliğidir. Bu nedenle özelleştirme işletme ve yönetim disiplinleri ile de ilişkilidir kısacası özelleştirmenin ve disiplinler arası niteliği bulunmaktadır. Özelleştirmenin tanımlanmasında ki diğer bir güçlükte sözü geçen kavramın kapsamının genişliğinden kaynaklanmaktadır gerçekten ister gelişmiş ister az gelişmiş olsun özelleştirme kapitalist ve sosyalist gibi farklı siyasal rejimlerde ki ve farklı ekonomik düzeydeki ülkelerin iktisat politikaları arasında yer almaktadır. Yukarıda kısaca açıklanan sebeplerden ötürü özelleştirmenin tam bir tanımını yapmak oldukça güçtür. Çünkü: Özelleştirmek çok geniş kapsamlıdır ve üzerinde anlaşılabilen tek bir tanımını bulunmamaktadır. Ercan Kaya özelleştirmenin tanımını anlaşılır bir şekilde ele alıp yorumunu “Özelleştirme genel olarak devlet yönetimindeki birimlerin özel sektör yönetimine ve kontrolüne aktarılmasıdır bu açıdan ulusal ulusallaştırmanın tam karşıtı bir anlam içermektedir.” demiştir. Dar anlamda özelleştirme kamu sektörünün kontrolü altındaki işletmelerin özel sektörün kontrolü altına verilmesi olarak anlaşılmıştır. Geniş anlamda özelleştirme ve ulusal ekonomi içinde devletin ekonomik etkinliğinin en aza indirilmesi ya da tümüyle ortadan kaldırılmasına yönelik uygulamalar olarak değerlendirilmektedir. En geniş anlamıyla özelleştirme herhangi bir alanda kamu kesimi tarafından yürütülen faaliyetlerin özel kesimi aktarılması olarak tanımlanmaktadır (E. Kaya, 2002: 9). Fakat özelleştirmeden mülkiyetin devletin kontrolünden çıkarılması gerekli değildir yalnızca yönetimin özel kişi ve kuruluşlara geçişine

olanak verecek bir mevzuat değişikliğinde özelleştirme tanımı oluşur. Özelleştirmede esas gerekçe, devletin işletme bünyesinde tamamen tasfiyesi olmayabilir zira devletin %1kadar bir altın hisse (Golden Share) sahibi olması işletmenin başarısı için bazen de gerekli olabilir. Bu anlamda özelleştirmeyi kamuya ait ekonomik mahiyetteki kurum ve kuruluşların kısmen veya tamamen yerli ve yabancı özel mülkiyette aktarılması şeklinde tanımlayabiliriz. Burada özel kelimesi ile kast edilen gerçek ve tüzel kişilerdir. Kamuya ait mülkiyetin kısmen devredilmesi durumunda özelleştirmeden söz edilebilmesi için özel mülkiyete devredilen miktarda gerçek mülkiyetin yarısından fazlası olmasıdır ki yönetimin özel kişilere devredilmiş olmasının söz edilmiş olabilsin. Kamuya ait teşebbüslerin mülkiyetinin bir kısmı devredilmesi işletme hakkının devredilmesi ya da kar payı verilmesi işlemleri de özelleştirme olarak kabul edilmektedir fakat özelleştirmede asıl beklenen kamuya ait teşebbüslerin mülkiyetinin tamamının ya da yarısından fazlasının daha da önemlisi yönetim hakkının özel kişi ya da kuruluşların eline geçmesidir. (E. Kaya, 2002: 10). En geniş tanımı ile özelleştirme şu dört konuyu kapsamış olacaktır.

- Kamu hizmetlerinin fiyatlandırılması kamu kuruluşlarının mal ve hizmetlerinin bedelli olması bir çeşit özelleştirme olarak kabul edilmektedir

- Kamu hizmetlerinin özel kesime ihale edilmesi:

- Kamu kurum ve kuruluşu hizmeti sağlamada sorumlu olmakta fakat kendisi hizmet üretmeyip hizmeti özel sektörden satın almaktadır.

- Kit'lerin yönetim ve mülkiyetinin özel kesime devredilmesi: Yönetimin özel kesime devrini sağlamak için kamu payının yönetimini ele geçirebilecek düzeyde olması gerekmektedir. Bir KİT'in %51'lik payının satışı bazı durumlarda yönetimin özelleştirilmesi için yeterli olmayabilir Çünkü hisseleri çok sayıda kişi ya da özel kuruluşa satılmış bir KİT'le kamu payının %50 nin çok altında olsa bile kamu işletmesinin yönetimini elinde tutabilir.

Ülkelerde özelleştirme sürecinin nasıl başladığını inceleyelim.

• Azerbaycan'da 2001 yılında özelleştirmeye ilişkin tüm yönetim ve denetim yetkileri Ekonomi Geliştirme Bakanlığına (İktisadi İnkışaf Nazirliği) devredilmiştir. Bu çalışmaların hukuki dayanağı Ocak 1993'de çıkarılan ve 27 maddeden oluşan "Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Kanunu"dur. Azerbaycan'da özelleştirilemeyecek kuruluş ve sektörler, petrol, doğal gaz, sanatsal mekanlar ve madenler olarak kararlaştırılmıştır (Ganmet, 2006).

• Kazakistan'da 1991 yılında yürürlüğe giren "Mülkiyet Hakkında Kanun" ve "Özelleştirme Hakkında Kanun" çerçevesinde Devlet Başkanı'na doğrudan sorumlu Devlet Özelleştirme Kurumu tarafından özelleştirme süreci başlatılmıştır (Ganmet, 2006).

• Türkmenistan özelleştirmede "kademeli bir strateji takip etme" ve "yaparak öğrenme" stratejisini uygulamıştır (Ganmet, 2006).

• Kırgızistan'da 1992 yılı Ocak ayında yayınlanan bir kararname ile Devlet Malları Fonu kurularak özelleştirmeyi yürütmekle görevlendirilmiştir (Ganmet, 2006).

• Ermenistan'da özelleştirme diğer ülkelerin tersine toprak özelleştirmesi ile başlamıştır. Özellikle Azerbaycan'la olan savaş sonucunda Ermenistan'a katılan toprakların özelleştirilmesi 1994 yılında bitmiştir (Ganmet, 2006).

2.4. Yasal ve Kurumsal Reformlar

Kamu kesiminin sınırlarını daraltmaya ve tüm ayrıcalıklarının kaldırmaya yönelik bir iktisat politikası aracıdır. Bu yöntem genel ve mahalli kamu hizmetlerinde fiyat ve ücret kontrolüne son verilmesi kamu tekellerin kaldırılması kamu girişimlerine sağlanan sübvansiyon türü avantajlara son verilmesi kısaca kamu sektöründen sektör rekabetini engel olan her türlü Kanuni ve idari düzenlemelerin ortadan kaldırılmasını ifade etmektedir (A. Ulusoy, T. Vural, 2003: 11). Amacı kamu hizmetlerinde verimliliği ve kaynak dağılımında etkinliği arttırmaktır. Bu nedenle özelleştirme uygulamalarına büyük destek veren Dünya Bankası ve IMF tarafından ekonomide etkinliğin sağlanması ön şartlardan birisi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Devletin ve belediyelerin ekonomik ve ticari hayat üzerindeki hukuki düzenleme ve

kısıtlamaların kaldırılması amaçlanmaktadır. Bunun anlamı ise kamu kesimi kendisinde yürütmekte olduğu kamu hizmetinin, aynı hizmeti özel girişimcilere de sunulmasına izin vermektedir. Burada tüketicilerin hizmetleri konusundaki tahminlerini maksimize edilmesi amaçlanmaktadır (A. Ulusoy, T. Varol, 2003: 12).

Serbest piyasaya geçiş sürecinde birçok kurumsal reform aniden yapılamamakta ve bir süre gerektirmektedir. Böylece mali sistemin kurulması, bankacılık sektörünün oluşması, hukuki mevzuatların oluşturulması gibi konular daha uzun vadeli konulardır (Ganmet, 2006).

Özel mülkiyet ve hukukun üstünlüğü, liberal bir düzen içinde gerekli koşullar olup, girişimcilerin yatırım yapması ve rekabetin geliştirilmesi açısından iflas yasası, rekabet yasası, vb. düzenlemeler, gereklilik halini almaktadır. Bu doğrultuda Putin yönetimi, 2001 yılında mevcut yönetmelikleri geliştiren programın kabulüyle, serbest piyasa şartlarını sağlamayı hedeflemiştir. Bu konuda önemli yasal ve kurumsal değişiklikler yapılmış ve tüm bu çabalar sonucunda kriz sonrasında 1999–2001 yılları arasında 700.000 girişimci piyasaya girmiş, kayıtlı girişimci sayısı ise 4,3 milyona ulaşmıştır. Rusya'nın iş ortamına dair en temel sıkıntısı teşebbüs sayısının diğer gelişmekte olan ülkelerden daha az olmasıdır. Rusya'da diğer geçiş ekonomilerinden farklı olarak büyümenin kaynağı yeni girişim ve firmalardan gelmemektedir. Rus ekonomisinin Sovyet döneminden kalan mirası ve kaynak bağımlılığı gibi yapısal sorunlar yanında kişisel bağlantıların yüksek oranda kullanıldığı iş ortamında yolsuzluk algısının da önemli düzeyde artmış olması, Rusya'daki piyasa ekonomisi için önemli olumsuzluklar arasındadır (Hatipoğlu, İşcan, 2010).

Sağlıklı işleyen bir piyasa ekonomisinde mikro ekonomik olguların, piyasa davranışlarını düzenleyen hukuki ve kurumsal çerçevesi can alıcı bir fonksiyon görmektir. Bahsedilen sistemlerde işletmelerin piyasa girişlerini, bu düzlemdeki davranışlarını ve piyasadan çıkışlarını düzenleyen, ticaret, şirketler, borçlar ve icra-iflas hukuku gibi yasalar ile devlet piyasa ilişkilerini ilgilendiren, genel olarak ekonomik kamu hukuku olarak adlandırabileceğimiz disiplinlerin gelişmişlik düzeyi, yargı sistemi ile

kazanım müeyyidelerin uygulanabilirliği büyük önem taşımaktadır (Çiftçi, 2004).

2.5. Özelleşme Sürecinde Geçiş Ekonomilerinde Karşılaşılan Sorunlar

Dar anlamda “geçiş ekonomisi” post-sosyalist ülkelerin, yani merkezi planlı ekonomilerinin piyasa ekonomisine geçiş süreci anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ilk amaç ekonominin tarihi gelişimindeki mantığı anlamak, aralarındaki bağı kurmak ve gelişmeleri anlamaya çalışmak olmalıdır. Geniş anlamda “geçiş ekonomisi” ekonomik sistemlerin makroekonomik açıdan incelenmesi gereken transformasyon, yani dönüşüm ve yeniden oluşum süreçleridir. Dar anlamda “geçiş ekonomisi” dünya ekonomik tarihinde ilk kez yaşanmaktadır. Sosyalist sisteminden kapitalist sistemine geçiş ilk kez yaşandığı için bu süreç çok dikkat çekici olmakta ve gelecek için iyi bir dönüşüm örneği oluşturmaktadır (Baydaliev, 2010: 5).

Geçiş ekonomisi ile kastedilen husus bir ülkede mevcut üretim tarzının rakipleriyle rekabet edememesi dolayısıyla kısım veya tamamen çökmesi neticesinde yapısını değiştirmeye zorlanmasıdır. Diğer bir ifade ile sosyalizm den veya karma ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecidir (H.Yavuz, 2005: 26). Geçiş ekonomi terimi merkezi planlamayı terk ederek piyasa ekonomisi sistemini kurmaya çalışan eski sosyalist ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Sosyalist Blok yıkılmadan önce ülkelerin dış dünyaya kapılarını kapatarak sorunları çözmek yerine üstünü örtmeyi tercih ettikleri ancak bu politikaların başarılı olmadığı bilinen bir gerçektir. Genel olarak geçiş sürecindeki ülkelerin sosyalist sistemi benimsedikleri dönemde yaşadıkları sorunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Bilgen, Yavuz, 2005: 27). Ekonomileri neredeyse tamamı kamulaştırılmış özel mülkiyete çok sınırlı bir pay tanımıştır üretim gerçekleştirilen kamu kuruluşlarının büyük kısmı tekelleşmiş fiyatlar ve yatırım kararı merkezi idare tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. Dışa kapalı ekonomik politikalar işlenmiş ve bunun sonucunda ekonomiler rekabet yapamaz hale gelmiştir sosyal güvenlik alanında yapılan harcamalar önemli boyutlarda artmış ve bu harcamaları olduğu sorunlardan kurtulmak için serbest piyasa ekonomisine geçmek için özelleştirme uygulamalarına başvur-

muşlardır bu ülkelerdeki siyasi yapıdaki dönüşümün ekonomik yapıya yansımalarının ilk adımı devlet mülkiyetinde olan işletmelerin özelleştirilmesidir. Fakat şöyle de bir gerçek bulunmaktadır ki devletin ekonomik ve sosyal yapısının en temel ve en belirleyici güç olduğu toplumlarda özelleştirme sırf ekonomik anlamda bir reform değil, aynı zamanda her şeye hâkim olan bu merkezi varlığının muazzam gücünün azaltılması ve genel anlamıyla da toplumsal yapılarda devletleştirme manasına geliyordu. Tek tartışma konusu özelleştirmenin biçimi, temposu ve süresiydi. Yapılan bu değerlendirmelerde ışığı altında geçiş ekonomilerinde özelleştirmeler ve yöntemleri nasıl yapılmıştır şimdi onu inceleyelim. Geçiş ekonomilerinde özelleştirme sürecinin değerlendirilmesi için geçiş ekonomilerinde özelleştirmeye gidilirken hangi sorunlarla karşılaşmıştır. Kullanılan özelleştirme metodları nelerdir şu ana kadar yapılan özelleştirme uygulamaları başarılı sayılabilir mi? bu kısımda mevcut bilgiler dahilinde bu soruları cevaplamaya çalışacağız.

Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerine (MDAÜ) göre Batı Avrupa pazarlarına uzaklık, denize çıkışlarının bulunmayışı, temel hammaddelerini ihraç edecek güzergâh meselesini çözememeleri ve planlı ekonomik sistem altında daha uzun süre kalmaları gibi başlangıç dezavantajlarına sahip bu cumhuriyetler, başarı kriterleri açısından, doğal olarak, MDAÜ ile aynı başarı performansını gösterememişlerdir. Bununla birlikte, uygulanan 10 yıllık ekonomik reform sürecinin sonunda Türk Cumhuriyetleri'nin planlı bir ekonomik sistem yapısından uzaklaştığı da bir gerçektir. Türk Cumhuriyetleri'nden özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'ın hemen hemen tüm ekonomik reform alt sahaları ve sektörlerinde diğer cumhuriyetleri geride bıraktığı, Azerbaycan'ın da yaklaşık olarak bu cumhuriyetlerle aynı kategoride yer aldığı, buna mukabil Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın ekonomik reformların derinleştirilmesi hususunda çok istekli bir reform programı takip etmedikleri görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik reformların başlangıç yıllarında maruz kaldıkları derin resesyon (negatif büyüme) ve hiper enflasyon, 1990'ların ortalarına doğru etkisini kaybetmeye başlamış, 2000 yılı ile birlikte pozitif büyüme dönemine geçilmiş, halihazırda bölgede bu trend devam etmiştir (Çiftçi, 2004).

Piyasa ekonomisine geçmeye çalışan ülkeler birçok makro ekonomik sorunla karşı karşıyadır. Vergileme, harcama ve borçlanma konularının oluşturduğu kamu maliyesi reform sürecinin en önemli problemleridir. Çünkü devlet, piyasa ekonomisi kurallarına İşlerlik kazandırmak konusunda aktif role sahiptir. Ekonomik ve mali yapıdaki dönüşümü sağlayabilmek için yeterli kaynağa sahip olmak ve piyasa ekonomisi kültürüne alışkın olmak gerekir. Geçiş ekonomilerinde görülen enflasyon, bütçe açıkları, işsizlik, yetersiz büyüme ve yolsuzluk sorunları ancak kamu maliyesinin disiplin altına alınması ile çözülebilir. Geçiş ekonomisi sürecini yaşayan ülkelerin hepsinde enflasyonla mücadele ve çıktı düşüşleri yaşanmıştır. Geçişle birlikte kaynakların verimsiz sektörlerden verimli sektörler aktarmaya çalışan ülkelerin tamamında reformların başlangıcı ile birlikte çıktı azalışı da başlamıştır. Yine beşeri sermayenin gelişim, uzun süre katı sosyalist rejim altında yaşadıkları için, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki beşeri sermaye gelişiminden daha kötü durumdadır. Bölgeler arasındaki gelişme performansının bu derece farklı olmasını okul kalitesindeki farklılık açıklamaktadır. Ancak bu ülkelerdeki doğal kaynak zenginliği, tartışmasız bir şekilde ülkelere üstünlük sağlamaktadır. Bölgesel ticaret olarak bakıldığında ise Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri kısmen serbest bir ticaret politikası uygulamalarından ticari altyapıları daha sağlamdır (Yayar, 2012: 252).

Geçişin ilk yıllarında, tüm ülkeler çeşitli faktörlerden dolayı hızlı enflasyon ve düşük üretim düzeyi ile yüz yüze kalmışlardır: merkezi planlamadan gelen parasal bakiş, eski vergi sisteminin erozyonu, yeni ekonomik koşullar altında mali ve parasal kontrolü uygulama konusundaki güçlükler ve katı bir sistemin çöküşünden ileri gelen düzensizlik. Buna rağmen, bazı ülkeler diğerlerinden daha hızlı ve etkili bir parasal ve mali kontrol uygulamışlar ve bu farklılıklar onların makro ekonomik performanslarında uyumsuzluk olarak gözlenmiştir. Geçişin ilk on yılındaki makro ekonomik olgular iyileşmenin gücü ve zamanlaması, tersine dönme durumları ve ilk geçişi durgunluğu üzerinde yoğunlaşır. Bu gidişatlar üretim, istihdam, enflasyon, dış gelişmeler üzerinde görülebilir (Transition Report, 1999: 57).

3. Geçiş Ekonomilerindeki Özelleştirme Örnekleri

3.1. Kırgızistan

Özelleştirme politikasının amacı piyasa ekonomisine geçiş sürecinde giderek derinleşen sosyal ekonominin problemlerin ülkeler göç olgusunun arttırırken hükümetin çözüm üretme çabaları içerisinde özelleştirme uygulamalarında önemli yer tutmaktadır. Kırgızistan'da 1995-1997 döneminde küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi tamamlanmıştır. Bu dönemde kamu işletmelerinin başlangıç yılına göre % 9.01 i özelleştirilmiştir. Kırgızistan'da özelleştirme süreci üç dönem altında incelemek mümkündür. Birinci dönem gerçek hukuki altyapının belirsizliği gerekse özelleştirmeyi yaparak ve sürdürebilecek yetenekli ve deneyimli bir kadronun olmadığı bir dönemde bu dönemde özelleştirilen işletmeler genellikle küçük sanayi işletmeleri ticaret alışveriş merkezi pazarlar ve hizmet işletmelerinde oluşmaktadır. 1991-1994 dönemi itibariyle kamu işletmelerinin %54.65 özelleştirilmiştir. Sektörler açısından sanayi sektöründe işletmelerin %61,8 tarım sektöründe %38,9'u ve hizmetler sektörü toplamında ise %71,58'i özelleştirilmiştir. Özelleştirmenin ikinci aşaması 1994-1997 dönemi kapsamındadır. Bu dönemde orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi yapılarak özelleştirmenin ana hedeflerinden birisi olan çok taraflı ve rekabetçi bir ekonomik yapının oluşturulması çalışılmıştır. Orta ölçekli işletmelerin çoğu 1997 yılına kadar artmıştır. 1995-1997 döneminde özelleştirilen kamu işletmelerinin payı %9,1 olmuştur. Özelleştirmenin ikinci aşaması ise 1998 yılında başlamıştır. 1998 devlet mülkiye sonu tarafından arka ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirmesini öngören yeni program açılmıştır. Bu program çerçevesinde devletin sahip olduğu stratejik işletmelerin özelleştirilmesi çalışması yapılacaktır. Stratejik öneme sahip bulunan işletmelerin özelleştirilmesini 1998-2002 yılları arasında tamamlanması planlanmıştır. Bu işletmeleri enerji telekomünikasyon hava işletmeciliği ve maden teknik arama gibi ülke ekonomisine anahtar konumundaki işletmelerdir (Deliktaş, 2002).

Sonuç olarak gerçekleştirilen özelleştirme süreci ülke ekonomisinde olumlu katkı sağlamıştır. Çoğu kamu işletmeleri

özelleştirilerek özel sektörünün ekonomideki payı artmıştır. Özelleştirme ve beklenen faydaların özelleştirmenin yasal çerçevesini hızlanmasına ve mülkiyet hakkının iyi bir tesis etmesine bağlıdır. Ayrıca ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım ve özelleştirme endeksi üzerinde yapılan alıştırmalar geçersizdir. Bunun nedeni üzerinde bu alanda yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekici ve bu bağlamda ekonomideki Özel sektör payını daha da artırmak için kamu işletmeleri özelleştirme deki ve özel sektör desteklenmelidir. Özel sektörü desteklemek amacıyla kurulan küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri geliştirme Kırgızistan için stratejik önem taşıyor sektördeki işletmelerde belli bir oranda kamunun payı korunmalıdır. Ayrıca yatırım iklimi iyileştirmek amacıyla Kırgızistan daha önemli ölçekte doğrudan yabancı yatırım çekebilmesi gerekmektedir bu sebeple teşvik politikaları geliştirmeli bürokrasinin hantallığı azalma azaltmak yatırım sistemini iyileştirmek ve hükümet politikaları ile geleceğe yönelik olumsuz belirtilen noktadan kaldırmaktır. Bunlara ek olarak vergisel devletlerin daha basit ve Güven verici yapıya kavuşturulması önemlidir. Bu anlamda uygulanan politikalar gözden geçirilmelidir.

3.2. Kazakistan

1991 yılında yürürlüğe giren “Mülkiyet Hakkında Kanun” ve “Özelleştirme Hakkında Kanun” çerçevesinde Devlet Başkanı’na doğrudan sorumlu Devlet Özelleştirme Kurumu tarafından Kazakistan’da özelleştirme süreci başlamıştır. Kazakistan’da doğal kaynaklar, tarihi ve kültürel değerler özelleştirme kapsamının dışında bırakılmıştır. Ülkede özelleştirme belli bir dönem belirtmemekle birlikte dört alanda hızlı bir şekilde başlamıştır. Bunlar küçük ölçekli şirketlerin özelleştirilmesi, genel özelleştirmeler, yarı özelleştirmeler ve tarım sektöründe yapılan özelleştirmelerdir (C. Aman, 2004: 23).

Genel özelleştirme çerçevesinde halkın oturdukları ev ve çalıştıkları işyerinin özelleştirilmesinde kullanılmak üzere kupon dağıtılmıştır. Yarı özelleştirmeye konu olan işletmeler genellikle kamu yararı düşünülen işletmeler ile stratejik öneme sahip işletmelerdir. Özellikle petrol çıkarımı, taşınması ve rafine edilmesi, demiryolu ve hava taşımacılığı, elektrik enerjisi dağıtım

şebekesi, uranyum üretimi gibi alanlarda devlet ulusal şirketlerle birlikte çalışmayı tercih etmiştir.

Tarım sektöründe özelleştirme Kazakistan'ın hayal kırılığına uğradığı alanların başında gelmektedir. Tarım sektöründe özelleştirme yapılması için toprak reformunun bir an önce yapılması gerekiyordu. Fakat hükümet uzun bir direnişten sonra 1999 yılında toprakta özelleştirmeyi reddederek doksan dokuz yıllık kiralamayı öngören bir taslak hazırlamıştı. Bu nedenle yasal belirsizliğin oluşmasından dolayı etkin bir arazi piyasası oluşamamıştı. Tarımsal olmayan arazilere sahip olmanın da karışık süreci gerektirmesi konuyu daha da zorlaştırmıştır. Uzun süren bu belirsizliğin ardından ülkedeki etnik yapı göz önüne bulundurularak 2004 yılında arazide özel mülkiyet hakkı kesin kısıtlamalara tabi tutulmuştur (Avrasya Dosyası, Şubat 2005: 8).

1997 yılında küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi tamamlanmıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde çalışanlara kupon karşılığında özelleştirme yöntemi tercih edilmiştir. 1991–1998 yılları arasında toplam küçük ve orta ölçekli işletme ve tesislerin %65'ini oluşturan 17.070 tesis ve 32.760 işletme özelleştirilmiş ve bu dönemde devlete ait tüm perakende satış, lokanta ve hizmet noktaları da özel mülkiyete devredilmiştir.

Büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi çerçevesinde 1995–1998 döneminde açık artırma usulü ile 2100 işletme özelleştirilmiş ve buradan 950milyon Amerikan Doları (75 milyar Tenge) gelir bütçeye aktarılmıştır. Bunun büyük bölümü “OKI-OC” içerisinde bulunan (Offshore Kazakhstan International Operating Company) %14,3'lük devlet payının “Phillips Petroleum”(ABD) ve “Index” (Japonya) şirketlerine 500 milyon Amerikan Dolarına satılmasından sağlanmıştır. Bunun yanısıra Doğu Kazakistan Bakır ve Kimyasallar Tesisi 6,3 milyon Amerikan Dolarına Kasım 1998'de Samsung Deutschland GmbH'ye satılmıştır.

Kazakistan'da özelleştirme faaliyetleri gerçekleştirilirken bir yandan da yasal ve kurumsal önlemler ele alınmış. Bu kapsamda, 1991 yılının Haziran ayında Tahvil ve Hisse Senetleri Kanunu kabul edilmiştir. 1993 yılı Nisan ayında Bankacılık Kanununun kabul edilmesinden sonra 1995 yılı Nisan ayında da Banka ve İşletmelerin Yeniden Yapılandırılması Ajansı kurul-

muştur. Aynı dönemde anti-tekel yasaları da çıkarılmıştır. 1995 yılı Aralık ayında da Telekom Yasası kabul edilmiştir. 1996 yılında yeni tek düzen muhasebe sistemi getirilmiş. 1997 yılında İflas Kanunu, Sosyal Güvenlik Reform Kanunu çıkarılmış ve Hisse Senetleri Borsası faaliyete geçmiştir (Ganmet, 2006: 83).

1991-1998 arasında 17,070 tesis ve 3,276 işletme özelleştirilmiştir. Bu dönemde devlete ait tüm perakende satış, lokanta ve hizmet noktaları özelleştirilmiştir. 1998 yılında özelleştirme geliri, 75 milyar Tenge'ye (950 milyon dolar) ulaşmıştır. Bunun büyük bölümü ise OKIOC (Kazakistan Uluslar arası Offshore Şirketi) %14,3'lük devlet payının Phillips Petroleum (ABD) ve Inpex Japonya şirketlerine 500 milyon dolara satılmasından kaynaklanmıştır. 1998 Kasım ayında Doğu Kazakistan Bakır ve Kimyasallar Tesisi 6,3 milyon dolara Samsung Deutschland GmbH'e satılmıştır. 1999 yılında Halk Bank'taki %16'lık devlet hissesi satılarak devletin payı %51'e indirilmiştir. Sonrasında özelleştirme uygulamaları oldukça yavaşlamıştır. 2000 yılında toplam özelleştirme gelirleri 65 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa Kazakistan'da özelleştirmenin tam olarak yüksek verimlilik oranlarına ulaşmasını sağladığı söylenemez. Hizmet sektöründe de özelleştirmeden beklenen sonuç alınamamıştır. Ayrıca kamuoyunda, sağlık ve eğitim gibi alanlarda özelleştirme uygulamalarının, halkın bu hizmetlere erişimini kısıtlayıcı bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Ülkedeki fakirlik son yıllarda GSYİH'daki hızlı artış eğilimi ile birlikte önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Kazakistan İstatistik Ajansı'na göre ülkede fakirlik sınırı (ayda 35 \$) altında yaşayan nüfusun oranı 2004'te %33,9 iken, 2010 yılında %6,5'egerilemiştir. Gini katsayısı ise 2001'de 0,366 iken 2010 yılında 0,278'e gerilemiştir. 1999'dan itibaren gözlenen hızlı ekonomik büyüme istihdam artışı ve yaşam standartlarında artış sağlamıştır. 2004'te 381 000 kişi olan yıllık ortalama işsizlik 2007'de 597 200 kişi (toplamişgücünün%7,3'ü) olmuştur. Sonrasında azalma eğilimi gösteren ortalama işsizlik oranlarının 2014 yılında 5,2 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Diğer taraftan müteahhitlik hizmetleri gibi sürekli büyüme gösteren sektörlerdeki istihdam resmi verilerde yeterince yansıtılmamak-

tadır. Bunun nedeni özellikle konut inşaatında gayri resmi istihdamın halen hâkim olmasıdır. Petrol sektörü ile ivme kazanan ekonomik büyümenin etkileri başta hizmet sektörü olmak üzere diğer sektörler de yansımıştır. Hizmet sektörü ülkede en fazla istihdam sağlayan sektör konumundadır. Bununla birlikte uzun vadeli işsizlik verileri özellikle ülkenin kuzeyindeki eski ağır sanayinin yoğunlaştığı bölgelerde yüksektir.

2000 yılı itibarı ile sanayi sektörü GSYİH içindeki payı yeniden yüzde otuzlara ulaşmıştır. Bunda en önemli rolü, yatırımlarla ivme kazanan petrol sektörü oynamıştır. Günümüzde petrol, toplam sınaî üretimin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Kazak ekonomisinin diğer önemli sektörleri ise metal işleme ve çelik üretimidir. Bu sektörlerde Sovyet sonrası dönemde ülkeye giren yabancı yatırımlar sayesinde en çabuk toparlanan sektörler olmuştur. İnşaat sektörü neredeyse tamamen petrol sektörüne bağımlı olup, sektörün GSYİH içindeki payı petrol sektöründeki yatırımlarla birlikte aşamalı olarak artmıştır. Ekonominin geri kalanı, küçük olmakla birlikte hızla gelişen hizmet sektöründen ve verimsiz, emek-yoğun tarım sektöründen oluşmaktadır. Tarım sektörü en fazla istihdam sağlayan sektördür.

1999-2014 yılları arasında gözlenen hızlı ekonomik büyüme istihdam artışını tetiklemiş ve yaşam standardını yukarı çekmiştir. Yıllık ortalama işsizlik oranı 1999 yılında %13,5 iken, 2014 yılında %5,2'ye gerilemiştir (Kazakistan Ülke Raporu, Konya Ticaret Odası, 2016: 15).

3.3. Türkmenistan

Diğer geçiş ekonomilerinin aksine, bağımsızlıktan sonra göreceli olarak küçük ve zengin doğal gaz ve petrol yatakları ile desteklenen nüfusa sahip Türkmenistan'da, demokrasi ve Pazar ekonomisine geçişte zorlayıcı faktörlerin olmayışı, hükümetin serbest piyasaya geçişte “kademeli bir strateji takip etme” ve “yaparak öğrenme altında ertelemesine neden olmaktadır. Nitekim ilk 10 yılda yapılan reformlar oldukça sınırlı düzeyde kaldı. Hükümet giderek artan bütçe açıklarını kapsamlı bir özelleştirme programı ile gidermeye çalışmaktadır. Ocak 1992'de konutların özelleştirilmesinden başlanmış, bunu özel küçük ticari işletmelerin kurulmasına izin verilmesi izlemiştir. Tarım alanındaki öncelikli uygulama bos kolhoz arazilerinin bir bölümünün

10 yıl süreyle çiftçilere kiralanması şeklinde olmuş, sanayide ise 160 fabrika işçilere kiralanmıştır. 10 yıllık özelleştirme programı, büyük sanayi kuruluşları ile kolhoz ve sovhozları kapsamaktadır.

Özelleştirme süreci Ekonomi Bakanlığı'na bağlı olan Devlet Mülk ve Özelleştirme idaresi tarafından yürütülmektedir. Kısa dönem planları arasında gaz, petrol, iletişim, enerji sektörü ve tarım sektöründe devletin rolünün devam edeceği şeklindedir. Bunlar ekonominin %80'ini oluşturmaktadır. Genel özelleştirme yasası, 1992 yılında geçti. Türkmenistan'ın ikinci önemli özelliği de ekonomisini piyasa ekonomisi haline getirmesidir. 1994 yılında yapılan bir düzenleme ile 500'den az çalışana sahip şirketlerin tümünün 1999 yılına kadar özelleştirilmesi öngörülmüş, daha büyük şirketlerin hisselerinin %51'inin de beş yıl içerisinde satılması kararlaştırılmıştır. 1995 yılından bu yana toplam 2000 işletmenin özelleştirilmesi yapılmıştır. 1996 yılında ise daha çok tarım sektöründeki şirketlere ağırlık verilmiştir. Tarım Bakanlığı'nın 6 bölümü üretim birliğine dönüştürülmüş ve bunlara bağlı 600 işletme özel mülkiyete geçirilmiştir.

Ocak 1998'de hükümet Yabancı Yatırım Ajansı çatısı altında özelleştirme merkezi kurarak bu kuruluşu 18 büyük devlet işletmesinin özelleştirilmesi ile görevlendirmiştir. 1998 yılında Başkan Niyazov yayınladığı kararname ile tarımsal sanayi sektörünü özelleştirmeye açmıştır.

1999 yılında ise orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine başlanmış ve 23 işletme özelleştirilmiştir. Bu işletmelerin değerleri ise 4000-20,000 dolar arasında değişmiştir. Türkmenistan'da yapılan tüm özelleştirmelere karşın devletin ekonomideki ağırlığı hala devam etmektedir (Karagöz, 2009: 25).

Türkmenistan hükümeti giderek büyüyen bütçe açığını kapsamlı bir özelleştirme programı yürürlüğe koyarak gidermeyi çalışmaktadır. Ocak 1992'de konukların özelleştirilmesi ile başlamış bunu özel küçük ticari işletmelerin kurulmasına izin verilmesi istenmiştir. Tarım alanındaki öncelikle uygulama boş kalan arazilerin bir bölümünün 10 yıl süreyle çiftçilere kiralanması şeklinde olmuş sanayide ise 160 fabrika işçilere kiralanmıştır. İleride küçük sanayi işletmelerinin kiralanması şeklinde olmuş sanayide 60 fabrika işçilere kiralanmıştır. İleride küçük sanayi işletmelerinin özel devri ve bu kişilere yeni işletmeler

kurulmasını teşvik edilmesi öngörülmektedir 10 yıllık özelleştirme programı büyük sanayi kuruluşları ile kalkan ve tavırlar kapsamındadır (www.tika.gov.tr/tur/ulke/index/tr.htm).

Haziran 1994'te yürürlüğe giren bir düzenlemede 500'den fazla az çalışanı sahip şirketlerinin tümünün 1999 yılına kadar özelleştirme öngörülmesi daha büyük şirketlerin hisselerinin %51'inin de 5 yıl içerisinde satılması kararlaştırılmıştır. 1995 yılından bu yana 1850 si ticaret ve gıda sektöründe olmak üzere 2000 işletme özelleştirilmiştir. 1996 yılında tarımda özelleştirme çalışmalarına hız verilmiştir. Tarım Bakanlığı'nın 6 departmanı üretim Birliği'ne dönüştürülmüş bu birliklere bağlı olarak 600 işletme özel mülkiyete geçiş başlatılmıştır. Özel şahıslar sınırlı da olsa toprak sahibi olmaya başlamıştır (www.deik.org.tr/main/yayinlar.htm). Özelleştirmenin hızlandırılması amacıyla 22 Ağustos 1997 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanı tarafından kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ile ilgili bazı tedbirler hakkında kararı ve bu kararın uygulanmasına ilişkin yönetmelik yürürlüğe girmiştir (Tayfun S., Aydos V., 1998: 73).

Bu yönetmelik uyarınca devlete ait tesislerin özelleştirilmesi tesisi tamamını açık artırma yoluyla satılması hisse satışı ve yatırım ihalelerinin açılması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Özelleştirmede izlenecek yolun belirlenmesini de ve işletmelerin sonuçlandırılması maliye ve ekonomik sektöründe bakanlığı yetkilileri kılınmıştır. Yatırım yapılmasını gerektirmeyen tesisler ve bu tesislerin işçi sayısı 100'ü geçmeyen bağlı ortaklardaki açık arttırmaya satılacaktır. İşçi sayısı 100 den fazla olan devleti kuruluşlarının anonim şirket statüsünde dönüştürülerek en fazla %10 çalışanlarınca alınabileceklerdir. Yöneticiler yine en fazla %5 oranında hisse alabilecektir. Modernizasyonu gerçekleştiren tesislerine satışı yatırım ihalesi olarak nitelendiren usul ile gerçekleştirilecektir. Bu sistemde kazananın belirleyen esas unsuru özelleştirmeden sonra yapılacak yatırım miktarı ve süresi ile satın alınan yatırımla ilgili önerileri belirlenmektedir. Büyük yatırım gerektiren çeşitlerin yatırım ihalesi satılması durumunda alıcıya bedelin 3 ile 5 yıl arasında erteleme süresi tanınabilir. Ancak satış bedelinin en az %50 sinin ödenmesi gerekmektedir. Özelleştirilen tesislerin yeni sahipleri belirli bir süre için teslim mevcut faaliyet alanında çalışmasını sağlayacak, üretmek zo-

runda olduğu ürünleri üretmeye devam edecektir. Tesislerdeki iş yerinin belli bir süre işlerine devam etmeleri sağlanacak, işten çıkarmalar halinde mevcut yasal yükümlülük ile uyacaktır. Ekolojik dengeye özen gösterilecektir. Üretim verimliliği artacaktır. Özelleştirilen tesislerin içerisindeki sosyal kültürel tesislerin finansmanına devam edecek ve kullanmak isimlerini istenecektir. Ocak 1998'de hükümet yabancı yatırım ajansı çatısı altında yeni bir özelleştirme merkezi kurarak bu kuruluşu 18 büyük devlet işletmesinin özelleştirilmesi ile görevlendirilmiştir 1998 yılının başında ise Devlet Başkanı Niyazov büyük bir kararname yayımlayarak tarımsal sanayi sektörünün özelleştirmeye açmıştır (www.deik.gov.tr/main/yayinlar/html).

Ülkede ayrıca orta ölçekli işletmeleri özelleştirilmesi çalışmalarına başlanmış, 1999 yılı ilk yarısında 23 orta ölçekli işletmeler özelleştirilmiştir. Bunlardan 10'u tekstil %7'si gıda ve 1'i elektronik cihaz sektöründe de bu işletmelerin satış fiyatları 20 milyon manat ile 1 milyar manat arasında değişmektedir. 1999 yılında ortaları itibariyle Türkmenistan'da tüm kayıtlı işletmeleri ücretsiz senin yani 24000 civarında şirket özel şahısların elinde bulunmaktadır. Özel sektörü işletmelerinin büyük çoğunluğunu küçük ve orta ölçekli işletmeler oluşturmaktadır. Türkmenistan'da ticaret ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren tüm küçük iş yerlerinin özelleştirmesine karşılıklı ekonomik devlet sektörünün ağırlığının büyük bir oranda hissedilmektedir. (www.tika.gov.tr/tur/ulke/index/tr.htm).

4. Orta Asya Ülkelerinin Geçiş Ekonomisi Sorunları ve Bunların Entegrasyon Sürecine Etkileri

1991'in sonlarında SSCB dağıldıktan sonra merkezi plânlı ekonomiden piyasa güçlerine dayalı sisteme geçmeyi amaçlayan ülkeler listesine 15 yeni bağımsız devlet eklendi. Bunların içinde Kırgızistan da vardır. Ortak yönlerdeki benzerlik, değişim aşamasındaki sorunların benzerliğini de beraberinde getirmiştir. Ekonomistler, bu sorunlardan, “mali programların hazırlanması ve gerçekleştirilmesi sürecinde daha çok zorluk yaratan” altısını özellikle belirtmektedirler. Bunlar; üretim hacminin hızla gerilemesi, birçok hâlde para emisyonunun artış hızındaki düşüşten sonra da bir müddet devam eden “sürünen” enflasyon, işletmelerin vadesi geçmiş karşılıklı borçlarının ortaya çıkması, bütçe

gelirlerindeki hızlı azalma, döviz kurlarıyla ilgili istikrar sürecine en iyi şekilde destek sağlayacak stratejinin belirlenmesi sorunu ve dış mali yardımların rolüdür (Aktualnie Problemi i Opit Ekonomičeskoy Politiki v Stranax Baltii, Rossii i Drugih gosudarstvah bivşego Sovetskogo Soyuza, Pod. red. D. Sitrina i A. Lahiri, MVF, Washington, 1995).

Ancak eski Sovyet cumhuriyetlerinden her biri, diğerlerinden farklı olan ve ülkelerin yeniden yapılanma sürecine tepkisini belirleyen kendine özgü başlangıç şartlarına ve potansiyeline sahipti. Büyük enerji ve diğer doğal kaynaklara sahip olan ve bunları piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ortaya çıkan olumsuz sonuçları hafifletmek için belli ölçüde kullanan Rusya, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan'dan farklı olarak, Kırgızistan Cumhuriyeti bu tür kaynaklara sahip değildi. Bu olgu, piyasa ekonomisine geçiş yolunun seçiminde ve gerçekleştirilen reformların devamlılığında siyasi iktidar için belirleyici oldu.

Bu şartlar altında Kırgızistan'ın küçük, açık ekonomilere özgü kalkınma modelini seçmesi de anlaşılabilir. Eğer piyasayı malın mevcut ve potansiyel alıcılarının toplamı olarak algılasak, açıktır ki, Kırgızistan'ın iç piyasası tüm arzı (örneğin, enerji ve tarım sektörlerinin arzını) karşılamak için yetersizdir. Aynı zamanda Kırgızistan, toplam talebi, özellikle de petrol ve petrol ürünlerine olan talebi karşılayamamaktadır. Diğer taraftan, doğal kaynakların ve insan kaynaklarının sınırlılığının yanı sıra, Kırgızistan ekonomisi önemli ölçüde dış piyasalardaki gelişmelerden de etkilenir. Büyük ülkelerin ve ekonomilerin yürüttükleri politikalar, Kırgızistan için benzer sonuçlar vermeyebilir ve bu yüzden genelde kabul edilemez. Özellikle bu objektif nedenler Kırgızistan'ı dışa açık ekonomi politikasını tercih etmeye zorlamakta ve ülkenin Gümrük Birliği'ne ve Dünya Ticaret Örgütü'ne girmesinde belirleyici etken olmaktadır.

Gerçekleştirilen yapısal reformların birinci aşaması Kırgızistan'ın, 1994'ün sonları ve 1995'in başlarında, ilerlemelerin devamlılığı açısından yeni bağımsız devletlerin çoğunun önünde olduğunu gösterdi. Kırgızistan'ın, özellikle, özelleştirme ve arazi mülkiyetinin yeniden düzenlenmesi, fiyatların ve dış ticaretin liberalizasyonu gibi alanlardaki reform çabaları uluslararası istatistik yıllıklarında çok olumlu; kamu yönetiminin yeniden yapı-

lanması ve bütçenin konsolidasyonu gibi alanlardaki reform çabaları ise olumsuz olarak değerlendirilmiştir.

Ancak reformların gerçekleştirilmesi hızı genelde yapılan atılımların kalitesi ile ters orantılıdır. Dolayısıyla bu, “hız mı yoksa kalite mi?” ikilemi, belli ki ülkenin piyasa ekonomisine geçişi tamamlamasına dek cevapsız kalacaktır.

Günümüzde post sosyalist dönüşüm sürecinin geçen on yılına baktığımızda, reformlardaki radikalizmin ve reformlar için sürenin kısıtlılığının büyük harcamalara rağmen, Kırgızistan ekonomisine belli avantajlar sağladığı görülmektedir. Şöyle ki, bu durum en kısa sürede makroekonomik istikrara ulaşmaya olanak sağlamıştır. Bu makroekonomik istikrar, enflasyonun hızla dörtlü hanelerden ikili hanelere indirilmesinde, ulusal para biriminin istikrara kavuşmasında ve finansman kredileri için olumlu faiz oranına ulaşılmasında görülmektedir. Fiyatların ve dış ticaretin hızlı liberalizasyonu iç ve dış fiyatların eşitlenmesi sonucunu doğurdu. Bu da sonuçta, bir taraftan ulusal işletmeleri üretimi daha keskin yeni rekabet ortamına uyumlu kılmaya ve yeni satış pazarları aramaya itti. Diğer taraftan ise iş piyasadaki baskılardan kurtulmaya olanak sağladı. Bu değişiklikler çeşitli ürünlere verilen her türlü sübvansiyonların bütçe üzerindeki baskısını ortadan kaldırmalıydı. İç piyasanın doyurulmasında ticaret ve hizmet alanlarında küçük ve orta ölçekli işletmelerin hızlı oluşumu önemli rol oynamıştır. Bu da, ilk aşamada, ekonominin bu sektörlerindeki hızlı özelleştirmenin bir sonucudur.

Doğaldır ki, ekonominin piyasa şartlarına geçişi sürecinde gerçekleştirilen bu hızlı reformlar mevcut yapısal kriz ortamında bazı istikrarsızlıklara da neden olmuştur (Koyçumanov T. D., Problemi Stabilizatsii Ekonomiki Kırgızskoy Respubliki, Bişkek, Uçkun, 2000: 252). Buna rağmen, özellikle bu radikal önlemler, dünya ekonomisindeki kendi yerini araması sürecinde Kırgızistan’ın rekabet kabiliyetinin korunmasına olanak sağlamıştır.

Bu, eski SSCB ülkelerindeki reformların özelliği, yoğunluğu ve kapasitesiyle ilgilidir. Bu farklılaşma, şüphesiz, iç potansiyele direkt bağımlı olan ekonomilerin açıklık düzeyini belirlemiştir. Hâlbuki, Orta Asya ülkelerinden hiçbirisi Batılı iş adamları için kendi mallarının potansiyel satış pazarı olarak ilgi doğurmamaktadır. Bu ülkelerin kendilerinde ise korumacılık

eğilimleri, özellikle grup çıkarlarından doğan herhangi bir sorunun çözümü konusunda henüz çok güçlüdür. Bu politikalar sonucu, ticarete her türlü gümrük dışı engeller artar. Bu da küçük ülkelerin, yürüttükleri ticari- ekonomik politikalarından bekledikleri çıkarların, büyük ülkelerin çıkarlarıyla uyuşmadığını açık şekilde ortaya koyan bir gerçektir.

Ulusal ekonomilerin dış yardımlardan bağımlılığının değişik düzeylerde olması reformlardaki radikalizmin, finansman sağlayıcılar karşısındaki taahhütlere uygun olarak farklı düzeyde olmasını zorunlu kılmaktadır.

Böylece, tüm Orta Asya ülkeleri, piyasa ekonomisine doğru sanki farklı yollardan ilerlemektedirler. Kırgızistan, özellikle de satabileceği doğal kaynaklarının bulunmaması nedeniyle, ekonominin yeniden yapılandırılmasında daha radikal bir yol izlemektedir. Bazen bu geçiş yolu “şok terapisi” olarak adlandırılmaktadır. Özbekistan tarafından tercih edilen diğer bir model ise, daha kapalı bir ekonomi ve ekonomiye devletin daha aktif müdahalesini öngörmektedir. Kazakistan ve Tacikistan neredeyse, orta yol izlemektedirler. Türkmenistan’daki reformlar modelini ise ortak bir şema içinde değerlendirmek çok zordur.

Hangi modelin iyi olduğunu hemen söylemek çok zor. Reformların yoğunluğu açısından Kırgızistan’ın daha çok kazandığını söylediğimiz zaman, buradaki kazancın yukarıda da değindiğimiz gibi kalite değil zaman açısından olduğunu kastetmekteyiz. Önemli olan gelinen noktayı koruyup saklayabilmektir. Fakat bu, özellikle piyasa kurallarının henüz yeni olduğu ve kurumsal değişimlerin ekonominin reel sektöründeki değişimlerden açık şekilde geride kaldığı bir ortamda her zaman mümkün olmayabilir.

5. Avrasya Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte bağımsızlığını elde eden ülkeler olarak tanımlanmakta olan Avrasya ekonomilerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerine etkisi artmıştır. Bu ülkelerde milli gelir artışları yaşandıkça gelen yabancı sermaye miktarının arttığı görülmektedir. Sovyet blokunun yıkılması ile bağımsızlığına kavuşan Türki cumhuriyetler, sosya-

list sistemden kapitalist sisteme geçişte sıkıntılı bir uyum süreci geçirmiştir. Bu ülkeler aynı zamanda geçiş ekonomileri arasındadır. Tüm bu ülkelerde “geçiş” denilen olgu ekonominin, merkezi planlama veya kumanda ekonomisi düzeninden serbest piyasa düzenine dönüşümünü belirtir. Yani ekonomik kararların alınmasında devletin rolünün azalmasını, piyasa aktörlerine daha çok öncelik verilmesini, daha demokratik bir yapıya geçişi, politik çoğulculuğun, temel hak ve özgürlüklerin artmasını ifade eder. Ancak bu ülkelerde geçiş süreci oldukça sancılı olmuştur.

Bu ülkeler dönüşümlerinin ilk aşamalarında serbest piyasa sistemi için gerekli olan kurumsal ve yasal alt yapının ve girişimci sınıfın olmaması, finansal piyasaların olmaması, rekabet gücünün zayıf olması, rüşvet, hantal bürokratik yapı, gerekli reformların zamanında ve doğru yapılamaması, beşeri sermayenin (yetiştirilmiş iş gücü) zayıf olması gibi nedenlerle serbest piyasa düzenine geçişte başarısız olmuşlardır. Yüksek enflasyon, işsizlik, gelir dağılımının bozulması ve negatif ekonomik büyüme gibi ağır makroekonomik problemlerle yüz yüze gelmişlerdir. Yabancı sermaye için ülkedeki politik ve ekonomik istikrar, minimum devlet ilkesi, demokratik gelişmişlik düzeyi, kurumsal yönetim, yetenekli, tecrübeli ve bilgili iş gücünün varlığı, yabancı sermaye hareketlerinin ne kadar serbest olduğu ve yeterli miktarda alt yapının varlığı önemlidir.

Ancak bu koşulların varlığı altında doğrudan yabancı sermaye girişlerinin büyümeyi olumlu etkilemesi beklenir. Söz konusu şartları taşımayan ülkelere yabancı sermaye gitmekte isteksiz olacaktır. Yabancı sermayenin zemin bulabilmesi için ülke önce ekonomik kalkınma ve büyüme hamlesiyle, hem ekonomik hem de siyasi olarak belli bir olgunluğa erişmeli ve ondan sonra yabancı sermaye girişlerini teşvik etmelidir. Bu yüzden ele alınan ülkeler bazında ekonomik büyüme gerçekleştikçe, ülkeler kapitalist dünya sistemine daha fazla eklenildikçe ekonomik büyüme, doğrudan yabancı yatırımların nedenseli olmaya başlamıştır. Zaten yukarıda belirtilen sıkıntıların, problemlerin azalmaya başlamasıyla DYSY’de Küresel üretimin “yeniden yapılanması”. Artmaya başlamıştır. Avrasya ekonomilerinin ekonomik anlamda istikrara kavuşmaları ile 2000’li yıllarda genelde pozitif büyüme oranları yaşamışlardır. Bunun sonucu olarak bu ekonomilerde büyüme oranları arttıkça yani eko-

nomiye istikrar geldikçe, ülke kalkınma yolunda mesafe kat ettikçe gelen doğrudan yabancı sermaye çekmeye başlamışlardır. Sonuç olarak, doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomisine girişini arttırmak ve kalıcı olmasını sağlamak için gerekli olan ekonomik altyapının ve beşeri sermayenin sağlanması gerekmektedir. Bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımların kalıcı olacak ve uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi görülecektir.

1980’li yılların başlarında dünya ölçeğinde doğrudan yabancı sermaye akımlarında önemli artışlar yaşanmıştır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki bu artışlar, çokuluslu şirketlerin uluslararası üretimlerini genişletmelerinin temel dayanak noktası olmuştur (). Birleşmiş Milletlerin verilerine göre, dünya ekonomisinde 1989-1994 yılları arasında, yıllık ortalama 200 milyon Dolar olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları 2000’li yıllarda 1 trilyon Dolar düzeyine yükselmiştir. 2014 yılında ise dünya ölçeğinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları yaklaşık 1,2 trilyon Dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Avrasya ekonomilerin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan) çektikleri yabancı sermaye tutarı ise 2014 yılında ancak 18 milyar dolar civarındadır. Bu da toplam yabancı sermayenin yaklaşık % 1,5’ine denk gelmektedir

UNCTAD’ın (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) 2015 Dünya Yatırım Raporu’na göre, 2014 yılında 1.2 trilyon dolar olan yabancı yatırımların %40’ı gelişmiş ülkelere gitmiştir. Gelişmiş ülkelere akan yabancı sermaye yaklaşık 500 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin yabancı yatırımdan aldıkları pay ise 2005 yılında %35 iken 2014 yılında %55’e yükselmiştir. Gelişmekte olan ülkelere giden yabancı sermaye 2014 yılında 681 milyar \$’dır. 12 ülkeyi kapsayan geçiş ekonomilerinin aldıkları yabancı sermaye miktarı ise 1995 yılında yaklaşık 3 milyar \$ iken 2014 yılında yaklaşık 50 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Çalışmamızın odak noktasındaki 6 ekonomiye ait veriler tablo 1’de incelendiğinde ise, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan’ın diğer ülkelere göre daha fazla yabancı sermaye çektikleri görülmektedir.

Dünyanın büyük ekonomilerindeki durgunluk ve belirsizlikler hem gelişmiş ülkeler arasındaki hem de gelişme yolundaki

ülkelere yapılan doğrudan yatırımların dünya çapında azalmasına neden olmaktadır.2000 yılından sonraki yıllarda dünya çapında DYSY'nın miktarında önemli düşüşler görülmektedir. Gelişmekte olan piyasalarda 1997 yılından itibaren yaşanan mali kriz ve mal ve petrol fiyatlarındaki düşüş, bu ülke ekonomilerinin durumlarını daha da kötüleştirmiştir. Dış ticaretlerinin büyük bölümü temel malların ihracatına dayanan bu ülkelerde mal fiyatlarının ucuzlaması, cari işlemler açığı hakkında spekülasyonlara neden olmuş ve kriz ortamında sermaye çıkışlarını daha da artırmıştır. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye girişinde önemli azalış kaydedilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelere yönelik özel yabancı sermaye girişlerinde 1998 Asya krizinden sonra belirgin bir azalma görülmüş, 1999 yılındaki sınırlı artışın ardından 2000 yılı ilk çeyreğinde hızlı bir yükselme gözlenmiştir. Ancak, dönemin ortalarında yükselme önce duraklama sürecine girmiş, daha sonra ise gerilemiştir. Gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi destekleyen ve finansal krizlere karşı kırılabilirliği azaltan doğrudan sermaye yatırımlarının 2000 yılında bir azalma göstermesi bu ülkeler için olumsuz bir gelişme olmuştur. 2007-2008 küresel krizinden sonra ise DYSY 1,3 trilyon \$ düzeylerinde seyretmektedir. 2010 yılından sonra anılan ülkelerde yabancı sermaye yatırımları artmaktadır (özellikle Kazakistan ve Azerbaycan). Ancak istenilen düzeylerde değildir. Kazakistan ve Azerbaycan sahip oldukları zengin enerji kaynakları sayesinde önemli ölçüde yabancı sermaye çeken ülkelerdendir. Doğrudan yabancı yatırımların önemli bir kısmı petrol üretimi ve çıkarımı alanlarını kapsamaktadır. İzole olmuş coğrafi konumu, altın dışında doğal kaynaklarının diğer komşu ülkelere göre sınırlı olması ve görece dar iç piyasası Kırgızistan'a giren doğrudan yabancı sermayenin sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Kırgızistan'ın özellikle altın madenciliği alanında yabancı yatırımcıların ilgisini çekmektedir. Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan da ise yatırım ortamı henüz yeterince gelişmemiştir (DEİK).

Sonuç

Piyasa ekonomisine geçmeye çalışan ülkeler birçok makro ekonomik sorunla karşı karşıyadır. Vergileme, harcama ve borçlanma konularının oluşturduğu kamu maliyesi reform sürecinin en önemli problemleridir. Çünkü devlet, piyasa ekonomisi kurallarına İşlerlik kazandırmak konusunda aktif role sahiptir. Ekonomik ve mali yapıdaki dönüşümü sağlayabilmek için yeterli kaynağa sahip olmak ve piyasa ekonomisi kültürüne alışkın olmak gerekir. Geçiş ekonomilerinde görülen enflasyon, bütçe açıkları, işsizlik, yetersiz büyüme ve yolsuzluk sorunları ancak kamu maliyesinin disiplin altına alınması ile çözülebilir. Geçiş ekonomisi sürecini yaşayan ülkelerin hepsinde enflasyonla mücadele ve çıktı düşüşleri yaşanmıştır. Geçişle birlikte kaynakların verimsiz sektörlerden verimli sektörler aktarmaya çalışan ülkelerin tamamında reformların başlangıcı ile birlikte çıktı azalışı da başlamıştır. Yine beşeri sermayenin gelişim, uzun süre katı sosyalist rejim altında yaşadıkları için, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki beşeri sermaye gelişiminden daha kötü durumdadır. Bölgeler arasındaki gelişme performansının bu derece farklı olmasını okul kalitesindeki farklılık açıklamaktadır. Ancak bu ülkelerdeki doğal kaynak zenginliği, tartışmasız bir şekilde ülkelere üstünlük sağlamaktadır. Bölgesel ticaret olarak bakıldığında ise Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri kısmen serbest bir ticaret politikası uygulamalarından ticari altyapıları daha sağlamdır (Yayar, 2012: 252). Geçişin ilk yıllarında, tüm ülkeler çeşitli faktörlerden dolayı hızlı enflasyon ve düşük üretim düzeyi ile yüz yüze kalmışlardır: merkezi planlamadan gelen parasal bakiş, eski vergi sisteminin erozyonu, yeni ekonomik koşullar altında mali ve parasal kontrolü uygulama konusundaki güçlükler ve katı bir sistemin çöküşünden ileri gelen düzensizlik. Buna rağmen, bazı ülkeler diğerlerinden daha hızlı ve etkili bir parasal ve mali kontrol uygulamışlar ve bu farklılıklar onların makro ekonomik performanslarında uyumsuzluk olarak gözlenmiştir. Geçişin ilk on yılındaki makro ekonomik olgular iyileşmenin gücü ve zamanlaması, tersine dönme durumları ve ilk geçişi durgunluğu üzerinde yoğunlaşır. Bu gidişatlar üretim, istihdam, enflasyon, dış gelişmeler üzerinde görülebilir (Transition Report, 1999: 57).

Geçiş ekonomilerinde ki özelleştirme çalışmalarının batıdaki özelleştirmelerden farklı anlam ve önem ihtiva ettiğini unutmamak ve kendi şartları içinde değerlendirmek gerekir. Piyasa ekonomisinin temellerinin oturduğu bir ekonomik ortamda yapılan özelleştirme ile ekonominin tamamında devletlerinin ağırlıklı paya sahip olduğu ülkelerdeki özelleştirme uygulamaları arasındaki farklılık olması doğaldır bu nedenle geçiş ekonomilerinde uygulanan özelleştirme metotları batıda uygulanan metotların bu ülke şartlarında uyarlanması da zorunlu kılmaktadır. Geçiş ekonomileri içerisinde merkezi ve doğu Avrupa ülkelerin merkezi planlama daha geç tanıştıkları için bu ülkelerdeki özelleştirme çalışmalarda çok daha başarılı olmuştur merkezi planlamanın daha uzun süre uygulandığı ülkeler örneği bağımsız devletler topluluğu içerisinde yer alan Türk cumhuriyetleri ve Rusya özelleştirmede beklenen performansı gösteremeyen iştirak sonuç olarak ekonomik hayatta kamu kesiminin ağırlık rolünü ortadan kaldırılmak ve piyasa ekonomisinde tesis etmek için özelleştirme uygulama devam etmek bir sorumluluktur.

Kaynakça

- BAL, H. (2004). "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme ve Dış Finansman", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (12), s. 155-172.
- BAYDALİEV, B. (2010). *Geçiş Ekonomileri ve Rusya'nın Yapısal Değişim Çabaları Üzerine Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- BİLGİN, G. (2002). *Rusya Krizinin Orta Oryantasyonlu Türk Cumhuriyetlerine Etkisi*, Erişim Tarihi: 10.10.2018, http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/171_rusyakrizinin.htm. <http://www.circassiancenter.com>. adresinden alındı.
- ÇİFTÇİ, A. (2004). *Geçiş Ekonomisi Yaşamakta Olan Ülkelerde Yabancı Yatırımcılara Sağlanan İmkanlar, Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları: Kırgızistan Modeli*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manas, Kırgızistan: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- GANMET, D. (2006). *Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme Uygulamaları ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKBUNAR, A. R., UTKUSEVEN, A. (2007). "Geçiş Ekonomilerinde Vergi İdaresinin Yeniden Yapılandırılması Üzerine", *Finans Politik& Ekonomik Yorumlar Dergisi* 44 (508), s. 64, 65.
- GÜLER, E. (2012). Geçiş Ekonomileri ve Yeni Kurumsal İktisat'ın Yeniden Yükselişi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13 (1), s. 52-68.

- İŞCAN, İ. H., & HATİPOĞLU, Y. Z. (2011). "Rusya'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve 2008 Küresel Krizi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61(1), s. 177-237.
- KARATAŞ, C., & ÖNİŞ, Z. (1994). *Dünyada Özelleştirme ve Türkiye*, İstanbul: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- KAYA, Ercan (2002). "Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları", www.kho.edu.tr/yayinlar/bilimdergisi/2002-2/index.htm.
- Kazakistan Ülke Raporu, Konya Ticaret Odası, 2016, s. 15.
- KİLCİ, M. (1998). Ek ve Değişiklikleri ile Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve Özelleştirme Mevzuatı, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü.
- KOYÇUMANOV, T. D. (2000). *Problemi Stabilizatsii Ekonomiki Kırgızskoy Respubliki*, Bişkek, Uçkun.
- ULUSOY, Ahmet – VURAL, Tarık (2003); "Yerel Yönetimleri Özelleştirme Yöntemleri", www.econturk.org/yerelyonetimler.doc.
- TAYFUN Selçuk,&AYDOS (1998)."Volkan Türkmenistan Ülke Profili Mevzuat ve Türk Girişimcileri", İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No.74, s.73.
- Transition Report,1999.
- YAVUZ, H. B. (2005). *Geçiş Ekonomileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.
- YAVUZ, H. B. (2006). "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme", *Türk İdare Dergisi* (451), s. 89-105.
- YAYAR, R., DEMİR, Y., & BİROL, Y. E. (2012). Geçiş Ekonomileri Bağlamında Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretine Uygulamalı Bir Bakış.
- SARI, S., GENCER, A. H., AŞIK, B., & TURDALİEVA, A. (Dü.), *International Conference on Eurasian Economies* içinde (s. 250-258). Almatı: Turan University Press.
- YAZICI, K. (1997). *Özelleştirmede Değerleme Yöntemleri ve Değerleme Kriterleri*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (Uzmanlık Tezleri, Yayın No : 2478).
- DEİK, Ülke Raporları, <https://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/271> (18.02.2016).
- www.deik.org.tr/main/yayinlar.htm
- www.tika.gov.tr/tur/ulke/index/tr.htm
- www.kto.org.tr/d/file/kazakistan-ülkeraporu.doc

İDARİ YAPILANMALARDA DAİR HUKUKİ DÜZENLEMELER

Özet

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından 2013 yılına kadar Türkiye'de gerçekleşen il ve ilçe kurulmaları hakkında bilgiler verilmektedir. 1923 yılında 71 il varken, bu sayının hangi değişikliklerle 2013 yılında mevcut olan 81 sayısına uğraştığı ile ilgili ayrıntılar aktarılmaktadır. Benzer şekilde yine başlangıçta 326 olan ilçe sayısı da 2013 yılına gelindiği 850'ye çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada ayrıca yüzyıla yakın bir dönemde il ve ilçe sayılarındaki artışın nedenleri üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İl, İlçe, İdari Yapılanma, Değişiklik, Ortadan Kaldırma.

LEGAL REGULATIONS ON ADMINISTRATIVE STRUCTURES

Abstract

In this study, information about the establishment of provinces and districts in Turkey from the establishment of the Republic of Turkey in 1923 until 2013 is given. While there were 71 provinces at the beginning of the Republic in 1923, details are given about how this number of provinces reached the current number of 81 in 2013. Similarly, it is seen that the number of districts, which was 326 at the beginning, increased to 850 in 2013. This study also focuses on the reasons for the increase in the number of provinces and districts during almost a century.

Key words: Province, District, Administrati-

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
Hasan Çağrı ŞAŞMAZ

Bilim Uzmanı, Avukat,
Atılım Üniversitesi,
cagri386@hotmail.com)

Gönderim Tarihi
Received
28.12.2021

Kabul Tarihi
Accepted
18.01.2022

Atıf
ŞAŞMAZ, Hasan Çağrı
(2022). "İdari
Yapılanmalara Dair
Hukuki Düzenlemeler",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 53-72.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

ve Structure, Change, Abolition.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulduğu 1920 yılından günümüze yani 2020 yılında kadar geçen 100 yıl zarfında Türkiye'de idari anlamda birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Bu anlamda yeni birçok il ve ilçeler kurulmuş, bazen de kurulu olan bazı il ve ilçeler ortadan kaldırılmıştır. Türkiye'de il ve ilçe kurulması Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve 1949 tarih ve 5442 sayılı “*İl İdaresi Kanunu*”na göre yapılabilmektedir. Bu kanuna göre il ve ilçelerin kurulması ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkarılan kanunlarla gerçekleşebilmiştir. İlçenin altı olan idari birimlerle (bucak, köy ve mezralar) ilgili düzenlemeler konusunda ise TBMM'den kanun çıkarılmasına gerek duyulmamıştır. Bu değişiklik ve düzenlemeler ilgili talepler, ilgili vilayetin il idare kurulu, il genel meclisi ve vali görüşü ile birlikte ele alınıyor ve sonra da İçişleri Bakanlığı'na gönderiliyor; işleri bakanı, başbakan ve cumhurbaşkanının üçlü onayı ile talep sonuçlandırılıyordu (Sencer, 1986: 290-291).

İdari yapılanmalarla ilgili ilk düzenleme 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (Anayasası) nda geçmektedir. 1921 tarihli ve 85 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10. maddesinde “*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara ayrılmış olup kazalar da nahiyelerden oluşur*” denilmektedir (Sencer, 1986: 100-101). 1924 Anayasası'nda ise mahalli idarelerin teşkili 89. madde ile açıklanmaktadır. Bu maddede de 1921 Anayasası'nın 10. Maddesindeki şekli ile aynen tekrar edilmiştir (Kanunlar Dergisi¹, C. I: 89-91 ve C. II: 365-372; Sencer, 1986: 104-105). 1921 Anayasası'na göre Osmanlı döneminde mevcut olan sancak veya mutasarrıflıklar ortadan kaldırılmış, sadece vilayet, kaza, nahiye ve köy birimleri kalmıştır. Bu maddeler ile daha önce mevcut olan vilayetler ile bu vilayetlere bağlı sancaklar ya da müstakil olarak idare edilen sancakların hepsi birer vilayet haline dönüştürülmüşlerdir. Ancak uygulamada yönetimde sancakların varlığı bir müddet daha devam etmiştir. 1920 ile 1924 yılları arasında ülkenin içinde bulunduğu hassas durum yani Milli Mücadele nedeniyle pek çok konu net olmayıp karışık bir durumdaydı. Bundan idari yapı da

---

¹ *Kanunlar Dergisi* bundan sonra KD olarak gösterilecektir.

payını almış gözükmektedir. Nitekim sancak birimi isim olarak 1921 ve 1924 Anayasalarında söz edilmezken fiili anlamda birim olarak 1923 yılı sonunda bile var olmaya devam ettikleri görülmektedir. Büyük olasılıkla sancak birimi, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ortadan kalkmış olmalıdır (Şaşmaz, 2014: 2; Tosun, 1970; Gözübüyük, 2020; Giritli, 1991; Yıldırım: 103-104).

1920 yılında Türkiye’de 71 vilayet varken bu sayı Kars, Ardahan ve Artvin’in 1921 yılında katılımı ile 74’e çıkmıştır (Gözübüyük, 1972: 103-104). Dolayısıyla 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu sırada 74 il ve 326 adet de ilçe bulunmaktaydı. İl sayısı, 30 Mayıs 1926 tarihli ve 877 sayılı kanunla Üsküdar, Beyoğlu, Çatalca, Gelibolu, Ardahan, Muş, Derim, Genç, Siverek, Ergani ve Kozan isimli 11 ilin ilçeye dönüştürülmesi ile 63’e düşmüştür. 2 Haziran 1929 tarih ve 1509 sayılı kanunla Bitlis ilçe ve Muş da il haline dönüştürülmüştür. 1933 yılında da 2197 sayılı “*Bazı Vilâyetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun*” ile Aksaray, Cebel-i Bereket, Artvin, Şebinkarahisar ve Hakkari İleri ilçe seviyesine indirilmiştir. Bu dönemde il bazında yapılan değişikliklerden bir diğeri de Mersin ve İçel illerinin birleştirilerek İçel adı altında tek bir il yapılmasıdır. Yine Artvin ve Rize İleri birleştirilerek Çoruh adıyla il haline getirilmiştir. Bu değişikliklerle birlikte Türkiye genelindeki toplam il adedi 57’ye inmiştir (KD, C. 12: 339-341).²

25 Aralık 1935 tarih ve 2885 sayılı “*Yeniden 9 Kaza ve 5 Vilâyet Teşkili Hakkındaki Kanun*” ile Çoruh İli kalkmış ve bu ilin yerine Artvin İli kurulmuştur. Yine bu kanunla Hakkari, Bitlis, Bingöl ve Tunceli il şekline dönüştürülmüşlerdir. Böylece il adedi 62 olmuştur (KD, C. 16: 117-127). Hatay’ın 1939 yılında Türkiye’ye yeni bir il olarak katılımı ile 7 Temmuz 1939 tarihinde çıkarılan 3711 sayılı “*Hatay Vilâyeti’nin Kurulmasına Dair Kanun*” ile Hatay il olmuş ve bu il ile birlikte toplam il sayısı 63’e ulaşmıştır (KD, C. 20: 957-979). 63 ilden oluşan idari dağılım 1953 yılına kadar aynen devam etmiştir. 1953 yılında 9 Temmuz 1953 tarih ve 6129 sayılı “*Yeniden Bir Vilâyet*

---

² Bunlardan en önemlisi de TODAİ tarafından yayınlanan *Türkiye’nin İdari Taksimatı*, Ankara, 1961 isimli çalışmadır.

ve 4 Kaza Kurulması Hakkındaki Kanun” ile Kütahya Vilayeti’ne bağlı Uşak Kazası il haline dönüştürülmüştür (KD, C. 35: 859-868).

Kurulan bu illerin çoğu, Osmanlı döneminde buldukları eyalet, sancak veya livalarına hem isim olarak benzemekte, hem de kapsadıkları alan ve idari birimler olarak onlara karşılık gelmektedir. Yeni il kurulmasının ilerleyen yıllarda da önceki yapılarına uygun ve uyumlu olacak şekilde devam ettiği görülmektedir (Payaslıoğlu, 1966: 18-19).

1954 yılında kabul edilen “6418 sayılı Malatya Vilâyeti’ne Bağlı Adıyaman Kazası’nda Adıyaman Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkındaki Kanun” ile Adıyaman (KD, C. 37: 14-18)³; 6419 sayılı “Kocaeli Vilâyeti’ne Bağlı Adapazarı Kazası’nda Sakarya Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkında Kanun” ile Sakarya (KD, C. 37: 19-23); 6429 sayılı “Kırşehir Vilâyeti’nin Kaldırılması’na ve Nevşehir Kazası’nda Nevşehir Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması’na Dair Kanun” ile Nevşehir il haline getirilmiş, fakat bu kanun ile Kırşehir Vilayeti de kaza seviyesine düşürülmüştür. Bu düzenleme sonrasında 1954 yılında vilayet sayısı 66’ya yükselmiştir (KD, C. 37: 50-53).⁴

12 Haziran 1957 tarih ve 7001 sayılı “Nevşehir Vilâyeti’ne Bağlı Kırşehir Kazası’nda (Kırşehir) Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkındaki Kanun” ile 1957 yılında Türkiye’deki vilayet sayısı 67’ye ulaşmıştır (KD, C. 39: 982-985). 67 ilden meydana gelen idari taksimat 1980’li yılların sonuna dek sürmüştür. Bu dönemde batı ile iletişimin artması ve teknolojik yeniliklerle ülke büyük bir değişim içine girmiştir. Ayrıca köyden kentlere göçün artması ve ulaşım araçlarının çoğalması gibi nedenler idari değişimde yeni düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Bu nedenlere ilaveten o dönemde bulunan hükümetin liberal

---

³ Adıyaman (Hısnımansur) Kazası’nın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki idari taksimatı ile il oluşu ile ilgili ayrıntılar için bakınız, Hasan Çağrı Şaşmaz-M. Şaşmaz, “Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Döneminde Adıyaman’ın İdari Taksimatı”, *Adıyaman Tarihi ve Kültürü Üzerine*, Edt Hamdi Doğan, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 9-97.

⁴ 1954 ile 1957 yılları arasında Kırşehir İli’nin ilçeye indirilmesi ve yeni kurulan Nevşehir İli’ne bağlanması hakkında ayrıntılar için bakınız, Musa Şaşmaz, *Kırşehir İli*, Ankara, 2021, s. 53-62.

düşünceye sahip olması ve popülist yaklaşımlara değer vermesi ve de siyaseten iktidarda kalmak için oy hesabı yapması yeni illerin kurulmasını kamçulamıştır. Nitekim 1989 yılı geldiğinde hükümet TBMM’de harekete geçerek Aksaray, Bayburt, Karaman ve Kırıkkale İlçeleri’ni il yapmak için kanun teklifi vermiş ve teklifin kabulü ile 3578 sayılı kanunla yukarıda isimleri belirtilen ilçeler il haline dönüştürülmüştür (KD, C. 72: 892-917).

1990 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki devam eden terör olayları halkın merkezi birimlere göç etmesine neden olmuş, dolayısıyla bazı ilçelerin hem nüfus hem de güvenlik açısından il olmayı zorunlu kılmıştır. Halkın daha iyi korunması ve terör hareketlerinin önüne geçilmesine yönelik olarak 1990 yılında Batman ve Şırnak İlçeleri 3647 sayılı “*İki İl ile Beş İlçe Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*” ile il haline çevrilmişlerdir (KD, C. 73: 410-440). Batman ve Şırnak İlleri ile ülkedeki toplam il sayısı 73’e ulaşmıştır. Bu illeri 1991 yılında 3760 sayılı “*Bartın İli’nin Kurulması Hakkındaki Kanun*” ile vilayetlerin sayısı 74’e çıkmıştır (KD, C. 74: 505-520). 1992 yılında Kars İli’nin büyük olması dolayısıyla halka hizmet götürülmesinin daha etkin kılınması amacıyla bu vilayetteki Iğdır ve Ardahan İlçeleri 3806 sayılı “*Onüç İlçe ve İki İl Kurulması ile 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*” ile il yapılmışlardır (KD, C. 75: 180-210). 1995 yılında “*550 Sayılı Kanun Hükmündeki Kararname*” ile Yalova, Kilis ve Karabük İlçeleri il şekline dönüştürülmüşlerdir.⁵ Böylece ülkedeki toplam il adedi 79’a çıkmıştır. Bunları, 1996 yılında 4200 sayılı “*Üç İlçe ve Bir İl Kurulması*” ile “*190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*” ile Osmaniye (KD, C. 80: 76-100) il şekline getirilmiş ve bunu 1999 yılında gerçekleşen deprem felaketi sonrasında ise “*550 Sayılı Kanun Hükmündeki Kararname*” ile Düzce’nin il

---

⁵ Sekiz İlçe ve Üç il Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, *KHK Karar Sayısı 550, Resmi Gazete*, 6 Haziran 1995, sayı 22305.

yapılması izlemiştir (Şaşmaz, 2020: 33).⁶ Yapılan bu değişikliklerle 1999 yılında toplam il sayısı 81'e çıkmıştır. 1999 yılından sonra ise herhangi bir il kurma teşebbüsü olmamış, ancak Anadolu'nun her bir yanından il ve ilçe olma ile ilgili talep dosyaları İçişleri Bakanlığına gönderilmeye devam etmiştir.

İller gibi, ilçelerin kurulması ya da ortadan kaldırılması da kanuna yapılması ile gerçekleştirilmekte idi. İller için yapılan kronolojik takibin aynısı ilçeler için de yapılabilir. Bunun başlangıç noktası da Cumhuriyet Dönemi'nin idari taksimatının en belirgin zamanı olan 1927-28 yılındaki idari durumdur. Bu idari durum da Dahiliye Nezareti tarafından yayınlanan *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları* (1928) adlı eser ile ortaya konmuştur. İşte *Köylerimiz* adlı bu eserde verilen il ve ilçelere bağlı nahiye ve köylerin dağılımı başlangıç evresi için Türkiye'nin en düzenli ve sistematik idari taksimatıdır. Köylerimiz adlı eserdeki idari taksimat temel alınmak suretiyle 1928 yılından sonra yapılan değişiklikler bu temel üzerine inşa edilmiştir. 1928 yılından sonra duyulan ihtiyaç nispetinde yeni ilçeler teşkil edilmiştir. İlçeler teşkil edilirken her bir isteği tek başına ele alınmamış benzer isteklerin toplanarak adeta paket halinde topluca yapılma usulü tercih edilmiştir. Böylece ilçe olmalar aşağıda görüldüğü üzere toplu halde tek bir kanunla ilçe haline getirilmişlerdir. Bunlar için genel bir gerekçe ortaya konduktan sonra madde gerekçesi beyan edilmiştir. Genel gerekçe ilçe olmanın gerekliliği ve faydaları hakkında bilgi vermekte; madde gerekçesinde ise ilçe yapılan her bir birimin neden ilçe olması gerektiği ve bunun nedenleri tek tek sıralanmaktaydı. Bu da genelde ulaşımın kolaylaşması, ekonomik gelişme ve kalkınmaya yol açması, devlet hizmetinin halkın ayağına götürülmesini sağlaması, halkın adalet ve diğer devlet hizmetlerinden kolayca ve en az sıklığı ve masraf harcıyarak faydalanması, emniyet ve asayişin artırılması gibi nedenler öne sürülmekteydi. 1928 yılından hemen sonraki yıllarda masrafı az olması sebebiyle ilçe kurmaktan çok nahiye kurulumu daha yaygın ve revaçta olmuştur. Bu yıllardan sonra yaygın olan uygulama nahiye değil daha çok ilçe kurma

---

⁶ “Bir İl ve İki İlçe Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, *KHK Karar Sayısı* 584, *Resmi Gazete*, 9 Aralık 1999, sayı 23901.

şeklinde dir. Nahiye kurulması 1930 ile 1950 yılları arasında çok yaygın bir gelenek halini almıştır. 1950 yılından sonra ise nahiyeler artık önemini yavaş yavaş yitirmeye yüz tutarken, ilçe kurulumu daha çok rağbet gören veya tutulan bir yol olmuştur. 1930 ile 1950 yılları arasında daha az masraf gerektirmesi yüzünden nahiye olma daha çok tercih edilmiştir. Fakat sayıları az da olsa bu yıllar arasında ilçeler, hatta iller bile kurulmuştur. Devlet özellikle asayiş söz konusu olduğunda masraf ve giderinin fazlalığına çok da önem vermemiş; il veya ilçe her ne kurulması gerekiyorsa kurmuştur. Ülkenin ekonomik ve ulaşım durumundaki gelişmişliğe paralel veya orantılı olarak nahiyeler ilçe yapılmışlardır. Nitekim 1950’li yılların sonunda 78, 1987 yılında 103 ve 1990 yılında 130 ilçe kurulmaları, nahiyelerin ilçe olmasına ve geriye kalan nahiyelerin de değer ve öneminin kalmamasına yol açmıştır (Şaşmaz, 2020: 35).

Şimdi de idari yapılanmalarla ilgili ilçe kuruluşları TBMM tarafından yapılan hukuki düzenlemeler konusunda bilgi vere lim:

29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye’de Cumhuriyet ilan edildiği zaman toplam 326 kaza vardı. Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında yapılan ilk ilçe düzenlemesi, 30 Mayıs 1926 günü çıkarılan 877 sayılı “*Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu*”dur (KD, C. 4: 932-935). Bu kanunla Üsküdar, Beyoğlu, Çatalca, Gelibolu, Ardahan, Muş, Dersim, Genç, Siverek, Ergani ve Kozan isimli 11 il ilçeye çevrilmiştir. Aynı kanun ile 18 ilçe yeniden kurulmuş ve 27 ilçe de kaldırılmıştır. Bu değişikliklerden sonra toplam ilçe sayısı 328 olmuştur.

Bu doğrultuda ilçeye düşürülenler iller Ardahan-Kars, Beyoğlu-İstanbul, Çatalca-İstanbul, Ergani-Diyarbakır, Gelibolu-Çanakkale, Genç-Bingöl, Hozat-Tunceli, Kozan-Adana, Muş-Bingöl, Siverek-Urfa ve Üsküdar-İstanbul şeklindedir. Abdurrahmangazi-Üsküdar, Ayvalık-Çanakkale, Adilcevaz-Van, Beykoz-Üsküdar, Borçka-Artvin, Büyükçekmece-İstanbul, Erdek-Karesi, Enez-Gelibolu, Gazipaşa-Silifke, Halfeti-Gaziantep, Harput-Elazığ, Havza-Edirne, Hassa-Cebel-i Bereket ve Hoşap-Van, İlisu-Amasya, İpsala-Gelibolu, İznik-Kocaeli, Kadışehri-Bozüyük, Ladik-Amasya, Lalapaşa-Edirne, Narman-Erzurum, Pınarhisar-Kırklareli, Silivri-Çatalca, Şarköy-Tekirdağ, Yalova-

Kocaeli, Yumurtalık-Adana ve Zir-Ankara kazaları nahiye haline kalp olunmuşlardır.

İlga olunan nahiyeler ise Zekeriyya (Beyoğlu Merkez), Yakacık ve Dudullu(Üsküdar Merkez), Paşayiğit (Gelibolu Keşan), Gürilyas (Tekirdağ Merkez), Ereğli ve Germeyan (Tekirdağ Çorlu), Efenek (Mersin Merkez), Bolacalı (İçel Merkez), Polat (Malatya Akçadağ), Koçali (Malatya Hınımansur), Uğunot ve Mizak (Genç Merkez), Ferfi (Genç Kulp), Süleymaniye (Menteşe Marmaris), Karıklı (Menteşe Milas), Hamare (Sivas Divriği), Göl (Amasya Vezirköprü), Paşalimanı, Pereme ve Susıgırlık (Karesi Erdek), Veladikars (Kars Merkez), Fakıpazarı (Kastamonu Devrek), Küre (Kastamonu İnebolu), Göl ve Akbaba (Kastamonu Merkez), Bucak (Burdur Merkez), Şarlı (Trabzon Vakfikebir), Sarıçalı (Çanakkale Ezine), Çardak (Çanakkale Lapseki), Deveci (Tekirdağ Malkara), Sazlıdere (Edirne Havsa), Ede ve Karacadağ (Edirne Kavaklı), Sergen (Edirne Vize), Karıştıran (Edirne Babaeski), Dereköy (Edirne Merkez), Selçuk (İzmir Kuşadası), Kuyucak ve Anca (Aydın Nazilli), İnevi (Konya Merkez), Hadim (Konya Karaman), Hatırlı (Konya Akşehir), Çumra (Konya Merkez), Madrak (Erzurum Hınıs), Çerme (Erzurum Kığı), Erdüz (Erzurum Narman), Hudiçur (Erzurum Yusufeli), Sorkun (Bozok Merkez), Gölpınarı (Ertuğrul Merkez), Edremit ve Erçek (Van Merkez), Kanıs (Van Başkale), Çubuklu (Van Saray), Ovacık (Çankırı Çerkeş), Emir ve Derican (Elaziz Keban), İranik Elaziz Kemaliye, İtkan (Elaziz Merkez) ve Torbalı (İzmir Merkez) şeklindedir.

Yukarıda nahiyeliklerine son verilen bazı yerler yeniden ilçe haline getirildikleri görülmektedir. Bunlar Baskil-Elazığ, Bucak-Burdur, Bozüyük-Ertuğrul, Cihanbeyli-Konya, Çumra-Konya, Gercüş-Mardin, Gölpazarı-Ertuğrul, Hadım-Konya, Hilvan-Urfa, Küre-Kastamonu, Nizip-Gaziantep, Osmaneli-Ertuğrul, Polatlı-Ankara, Serik-Antalya, Sorgun-Bozok, Susurluk-Karesi, Torbalı-İzmir ve Yaylak (Bozova)-Urfa şeklindedir.

1928 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 1282 sayılı ve 24 Mayıs 1928 tarihli “*On Kaza Teşkiline Dair Kanun*” ile 10 kaza kurulmuştur. Kurulan kazalar Artvin İli’nde Borçka, Edirne İli’nde İpsala, İzmir İli’nde Dikili, İstanbul İli’nde Kartal, Silivri ve Beykoz, Balıkesir İli’nde Erdek,

Çanakkale İli'nde Ayvacık, Samsun İli'nde Ladik ve Muğla İli'nde Dadye'dir (KD, C. 6: 235).

Bu 10 kazayı, 1509 sayılı ve 8 Haziran 1929 tarihinde “*Muş Vilayeti Teşkiline Dair Kanun*” takip etmiştir (KD, C. 7: 940). Bu kanunla Bitlis Vilayeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazkirt, Mutki Kazaları ile Elaziz ve Siirt Vilayetleri'nden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sason Kazaları'ndan mürekkep Muş Vilayeti kurulmuştur. Bu değişimi 2 Aralık 1929 tarih ve 1533 sayılı “*Yalova'nın Kaza Haline Konulmasına Dair Kanun*” izlemiştir. Bu kanun ile Kocaeli Vilayeti'ne bağlı Yalova, kaza yapılarak İstanbul Vilayeti'ne bağlanmıştır (KD, C. 8: 7). Yalova ile ülke genelindeki toplam ilçe sayısı 340'a çıkmıştır (Şaşmaz, 2021: 35).⁷

15 Mayıs 1930 tarihinde çıkarılan 1612 sayılı “*Yeniden Kaza Teşkiline ve 1452 Sayılı Kanuna Merbut 2 Numaralı Cetvelin Tadiline Dair Kanun*” ile İstanbul'da Beşiktaş, Eminönü, Fatih, Kadıköy ve Sarıyer, Bursa'da da İznik isimli toplam 6 ilçe tesis olunmuştur (KD, C. 8: 263-264).

28 Haziran 1932 tarih ve 2042 sayılı “*Hakkari Vilayeti'ne Tabi Şemdinan Kazası'nın Lağvı ile Muş Vilayeti'ne Tabi Olmak Üzere Solhan namıyla Bir Kaza Teşkiline Dair Kanun*” ile Muş Vilayeti'ne bağlı olmak üzere Solhan adıyla bir kaza kurulmuştur (KD, C. 11: 80). Ancak kaza sayısı 346 olarak değişmemiştir.

20 Mayıs 1933 tarih ve 2202 sayılı “*Kocaeli Vilayeti İçinde Dört Nahiyenin Kaldırılması ve Karasu Adıyla Yeniden Bir Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile Karasu adında bir ilçe kurulmuştur (KD, C. 12: 351-353). Bu kaza ile toplam kaza sayısı 347 olmuştur. Aynı tarihli ve 2197 sayılı “*Bazı Vilayetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun*” ile lağvedilen illerdeki altı ilçe yeniden kurulmuşlardır. Bunlar Artvin-Çoruh, Aksaray-Niğde, Hakkari-Van, Osmaniye-Adana, Silifke-İçel, Şebinkarahisar-Giresun'dur (KD, C. 12: 339-341). Bu ilçelerle toplam ilçe sayısı 353'e yükselmiştir. Aynı yılın Aralık ayında kabul edilen 2347 sayılı “*Sivas Vilayeti'ne Bağlı Darende Kazası'nın Bu Vilayetten Ayrılarak Malatya Vilayeti'ne Bağ-*

⁷ Yalova'nın Kocaeli ve İstanbul Vilayetleri'ndeki idari durumu için bakınız, Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı*, 15 Cilt, TTK, (Ankara, 2014).

lanması Hakkında Kanun” ile Darende Kazası Malatya Vilayeti’ne kaza olarak aktarılmıştır (KD, C. 13:21).

7 Haziran 1934 tarih ve 2500 sayılı “Bayazıt Vilayeti’ne Bağlı İğdir ve Tuzluca Kazaları’nın Kars Vilayeti’ne ve Muş Vilayeti’ne Bağlı Malazgirt Kazası’nın da Bayazıt Vilayeti’ne Bağlanmaları Hakkında Kanun” düzenlenmiştir. Bu kanunla kazalar yukarıdaki şekilde yer değiştirmişlerdir (KD, C. 13: 754). 23 Haziran 1934 tarih ve 2529 sayılı “*Yeniden Beş Kaza Teşkiline ve İki Vali Muavinliği İhdasına ve Maliye, Dahiliye Vekaletleri ile Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü Kadro Cetvellerinde Tadilat Yapılmasına Dair Kanun*” ile Muş Vilayeti’nde Bingöl, Erzurum Vilayeti’nde Çat, Samsun Vilayeti’nde Kavak, Bolu Vilayeti’nde Akçakoca ve Giresun Vilayeti’nde Bulancak isimli 5 yeni ilçe kurulmuştur(KD, C. 13: 868-870). Bu kazalarla toplam kaza sayısı 358 olmuştur. 2885 sayılı ve 25 Aralık 1935 tarihli “*Yeniden 9 Kaza ve 5 Vilayet Teşkiline ve Bunlarla 32 Nahiyeye Ait Kadrolar Hakkında Kanun*” ile Borçka, Artvin, Şavşat, Hopa Kazaları ile Erzurum Vilayeti’ndeki Yusufeli Kazası’ndan müteşekkil Çoruh Vilayeti kurulmuştur. Çoruh Vilayeti’nin Rize ve Pazar Kazaları’ndan ibaret kısmında Rize Vilayeti’nin kurulmasına karar verilmiştir. Yine bu kanunla Şemdinli, Hakkari ve Gevar Kazaları ile Siirt Vilayeti’nin Beytüşşebap Kazası’ndan ibaret ve merkezi Çölemerik Kasabası olmak üzere Hakkari Vilayeti tesis olunmuştur. Aynı şekilde Muş Vilayeti’nin Bitlis, Mutki ve Van Vilayeti’nin Ahlat Kazaları ile Hizan ve Kotum Kazaları’ndan teşekkül etmek ve merkezi Bitlis Kasabası olmak üzere Bitlis Vilayeti Kurulmuştur. Muş Vilayeti’nin Çapakçur, Genç, Solhan ve Bingöl Kazaları ile Erzincan Vilayeti’nin Kiğı Kazası’ndan teşekkül ve merkezi Çapakçur Kasabası olmak üzere Bingöl Vilayeti kurulmuştur. Bu kanunla kurulan diğer bir vilayet ise Tunceli Vilayeti olup Erzincan Vilayeti’nin Pülümür Kazası ile Elaziz Vilayeti’nin Nazımiye, Hozat, Mazgirt, Ovacık, Pertek ve Çemişgezek Kazaları’ndan teşekkül etmiştir. Muş Vilayeti Sason Kazası Siirt Vilayeti’ne ve Ağrı Vilayeti’nin Malazgirt Kazası da Muş Vilayeti’ne bağlanmıştır (KD, C. 16: 117-127). Bu değişikliklerle ilçe sayısı 362’ye çıkmıştır.

9 Haziran 1936 yılı tarih ve 3012 sayılı “*Yeniden Dokuz Kaza Teşkiline ve Kadrolarda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair*

Kanun” ile 9 kaza daha kurulmuştur. Bunlar Ankara’da Çankaya, Antalya’da Gündoğmuş, Balıkesir’de Manyas, Burdur’da Yeşilova, İstanbul’da Eyüp, Kastamonu’da Kargı, Kocaeli’de Gölcük, Çanakkale’de Yenice ve Ordu’da Gölköy’dür (KD, C. 16: 879-881). Toplam kaza sayısı 371’e yükselmiştir. Bu kazaları 9 Haziran 1937 yılında kabul edilen 3223 sayılı “*Beş Kaza Teşkilî Hakkında Kanun*” ile Mardin Vilayeti’nde İdil ve Mazıdağı, Erzurum Vilayeti’nde Karayazı, Diyarbakır Vilayeti’nde Çınar, Tunceli Vilayeti’nde Kalan’ın kaza olmaları izlemiştir (KD, C. 17: 935-936). Bu kazalarla ilçe sayısı 375’e yükselmiştir.

20 Mayıs 1938 tarih ve 3393 sayılı “*Üç Yeni Kaza Teşkilîne Dair Kanun*” ile Siirt Vilayeti’nde Kozluk ve Baykan, Isparta Vilayeti’nde de Sütçüler isimli üç yeni kaza teşkil olunmuştur (KD, C. 18: 345). Bu kazalarla ülke genelindeki toplam kaza sayısı 378’e ulaşmıştır. 7 Temmuz 1939 tarih ve 3711 sayılı “*Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun*” ile beraber İslahiye Kazası’na bağlı Hassa Nahiyesi kazaya çevrilerek Hatay Vilayeti’ne bağlanmıştır. Seyhan Vilayeti Dört Yol Kazası buradan alınarak Hatay Vilayeti’ne bağlanmıştır. İskenderun, Kırıkhan, Reyhaniye ve Yayladağı isimli 5 yeni ilçe daha kurulmuş ve Hatay Vilayeti’ne bağlanmıştır (KD, C. 20: 957-979). Bu ilçelerle toplam ilçe sayısı 383’e yükselmiştir.

Balıkesir Vilayeti’ne bağlı nahiye olan Bigadiç, 28 Haziran 1943 tarihinde kabul edilen 4444 sayılı “*Bigadiç Kazası’nın Teşkilatına Dair Kanun*” ile aynı vilayette kaza yapılmıştır (KD, C. 25: 558-559). 6 Mart 1944 tarih ve 4529 sayılı “*Pazarcık Kazası’nın Maraş Vilayeti’ne Bağlanması Hakkında Kanun*” ile Gaziantep Vilayeti’ne bağlı Pazarcık Kazası Maraş Vilayeti’ne aktarılmıştır (KD, C. 26: 62). 2 Temmuz 1944 tarih ve 4642 sayılı “*Yeniden 16 Kaza Teşkiline ve 3656 Sayılı Kanuna Bağlı Cetvel ile 1944 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanununa Bağlı (D) ve (L) İşaretli Cetvellerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*” ile Ankara’da Kırıkkale, Çankırı’da Şabanözü ve Kurşunlu, Tokat’ta Turhal ve Taşova, Yozgat’ta Çekerek, Rize’de Çayeli, Kırşehir’de Kaman, Muğla’da Yatağan, Maraş’ta Afşin, Kastamonu’da Devrekani, Balıkesir’de İvrindi, Zonguldak’ta Çaycuma ve Ulus, Kocaeli’de Akyazı, Samsun’da Alaçam isimli 16

yeni kaza kurulmuştur. Toplam kaza sayısı 400 olmuştur (Şaşmaz, 2020: 38 ve KD, C. 26: 736-738).

25 Haziran 1945 tarihinde kabul edilen 4769 sayılı “Yeniden 9 İlçe Kurulmasına Dair Kanun” ile Kastamonu’da Abana, Çanakale’de Çan, Çoruh’ta Ardanuç, Yozgat’ta Yerköy, Hatay’da Altınözü, Rize’de Güneyce, Ordu’da Perşembe, Giresun’da Keşap ve Edirne’de Lalapaşa isimli kazalar teşkil olunmuştur (KD, C. 27: 758-760). Bu ilçeleri 13 Şubat 1946 tarihinde kabul edilen 4869 sayılı “Yeniden 10 İlçe Kurulması Hakkında Kanun” takip etmiş ve bu kanun ile 10 yeni ilçe kurulmuştur. Kurulan yeni ilçeler, Azdavay-Kastamonu, Doğanşehir-Malatya, Eskipazar-Çankırı, Koçarlı-Aydın, Oğuzeli-Gaziantep, Örtülü (Oltu)-Erzurum, Seben-Bolu, Şuhut-Afyon, Tekman-Erzurum ve Sarız-Kayseri şeklindedir(KD, C. 28: 590-592).

30 Aralık 1946 tarihinde kabul edilen 4993 sayılı “Tunceli İl Merkezinin Kalan Kasabası’na Nakline ve Kalan İlçesi Kadrosuyla Kütahya İli’nde Altıntaş İlçesi’nin Kurulmasına Dair Kanun” ile Kütahya Vilayeti’nde Altıntaş isimli ilçe ortadan kaldırılmış, fakat Tunceli Vilayeti’nde de Kalan isimli bir ilçe kurulmuştur (KD, C. 28:258). 11 Haziran 1947 tarih ve 5071 sayılı “Yeniden Onbeş İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile 15 yeni ilçe daha kurulmuştur. Bunlar Hatay’da Samandağ, Yozgat’ta Çayıralan, Sivas’ta İmranlı, Bolu’da Mengen (Türkbeşli), Denizli’de Güney, Isparta’da Keçiborlu, Kayseri’de Yeşilhisar, Niğde’de Çamardı, Antalya’da Gazipaşa, Trabzon’da Çaykara, Aydın’da Germencik, Çoruh’ta Fındıklı (Viçe), İzmir’de Kınık ve Kiraz ile Kırşehir’de Hacıbektaş’tır (KD, C. 29: 704-705). 15 yeni kaza ile toplam ilçe sayısı 434’e yükselmiştir.

16 Haziran 1952 tarihinde kabul edilen 5959 sayılı “Isparta İli Uluborlu İlçesi’nin Senirkent Bucagi’nda İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile Isparta İli Uluborlu İlçesi’ne bağlı bucak olan Senirkent kaza haline dönüştürülmüştür (KD, C. 34: 862-863). Bu kaza ile toplam ilçe sayısı 435 olmuştur.

27 Şubat 1953 tarih ve 6068 sayılı “Yeniden 22 Kaza Kurulması Hakkında Kanun” ile 22 yeni ilçe kurulmuştur(KD, C 35: 296-309). Yeni kurulan 22 ilçe Adilcevaz-Bitlis, Altındağ-Ankara, Ardeşen-Rize, Araklı-Trabzon, Çameli-Denizli, Çukurça-Hakkari, Çüngüş-Diyarbakır, Dığor-Kars, Eflani-Zonguldak, Enez-Edirne, Gölhisar-Burdur, Gemerek-Sivas, Karabük-

Zonguldak, Keles-Bursa, Kepsut-Balıkesir, Kuyucak-Aydın, Ömerli-Mardin, Manisa-Kırklareli, Sincanlı-Afyon, Tomarza-Kayseri, Pazaryeri-Bilecik ve Yunak-Konya şeklindedir. Bu ilçelerle Türkiye genelindeki toplam ilçe sayısı 457'ye çıkmıştır.

9 Temmuz 1953 tarihinde çıkarılan 6129 sayılı “*Yeniden Bir Vilayet ve 4 Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile 1 ilçe kaldırılarak il merkezi haline getirilmiş ve 4 ilçe kurulmuştur. Bu kanunla Kütahya Vilayeti’nde kaza olan Uşak vilayet haline dönüştürülmüş ve bu yeni vilayete Banaz, Ulubey, Karahallı ve Sivasslı Kazaları eklenmişlerdir. Kütahya Vilayeti’ne bağlı Uşak Kazası ise ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca Manisa Vilayeti’ndeki Eşme Kazası da bu yeni vilayete aktarılmıştır. Bu değişikliklerden sonra toplam ilçe sayısı 460 olmuştur (Şaşmaz, 2020: 39 ve KD, C. 35: 859-868).

15 Temmuz 1953 tarih ve 6166 sayılı “*Kastamonu Vilâyetine Bağlı Kargı Kazasının Çorum Vilâyetine Bağlanması Hakkında Kanun*” ile Kastamonu Vilayeti’ne bağlı Kargı Kazası Çorum Vilayeti’ne aktarılmıştır(KD, C. 35: 957). 27 Kasım 1953 tarih ve 6190 sayılı “*Çoruh Vilâyetine Bağlı Fındıklı Kazasının Rize Vilâyetine Bağlanması Hakkında Kanun*” ile Çoruh Vilayeti’ne bağlı Fındıklı Kazası Rize Vilayeti’ne bağlanmıştır (KD, C. 36: 6). Aynı tarih ve 6191 sayılı “*Yeniden İki Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile Ankara Vilayeti’nde Çamlıdere ve Erzurum Vilayeti’nde Horasan kazaları kurulmuşlardır(KD, C. 36: 7). Bunlarla toplam ilçe sayısı 462’ye yükselmiştir. 21 Aralık 1953 tarih ve 6203 sayılı “*Abana Kaza Merkezinin Bozkurt-Pazaryeri Kasabası’na Nakli hakkında Kanun*” ile bir ilçe kaldırılmış ve bir ilçe kurulmuş, bu da ilçe sayısını değiştirmemiş, 462 olarak kalmıştır (KD, C. 36: 49).

4 Mart 1954 tarih ve 6321 sayılı “*Mahmudiye ve Çifteler Adıyla Yeniden İki Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile Eskişehir Vilayeti’nde Mahmudiye ve Çifteler (KD, C. 36: 840); 6324 sayılı “*Yeniden (21) Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile de 21 yeni kaza teşkil olunmuştur (KD, C. 36: 845). Bu kazalar Ağrı’da Taşlıçay, Amasya’da Göynücek, Bolu’da Yığılca, Çoruh’ta Arhavi, Edirne’de Havsa, Elazığ’da Ağın, Erzincan’da Çayırılı, Erzurum’da Narman, Isparta’da Gelendost, İstanbul’da Şişli, Kastamonu’da Çatalzeytin, Kayseri’de Yahyalı, Kırşehir’de Kozaklı, Malatya’da Gerger, Manisa’da Selendi, Ordu’da

Akkuş, Seyhan'da Pozantı, Sinop'ta Durağan, Trabzon'da Tonya, Urfa'da Halfeti, Yozgat'ta Şefaati kazalarıdır. Aynı tarih ve 6325 sayılı “*Yeniden (10) Kaza Kurulması Hakkında Kanun*” ile de Balıkesir'de Savaştepe, Diyarbakır'da Hazro, Erzurum'da Çat, İçel'de Erdemli, İzmir'de Karşıyaka, Malatya'da Çelikhane ve Arguvan, Muğla'da Ula, Konya'da Kulu, Tokat'ta Almus isimli 10 yer daha kaza haline getirilmişlerdir (KD, C. 36: 868-878). Bu ilçelerle toplam ilçe sayısı 495'e çıkmıştır.

14 Haziran 1954 tarih ve 6418 sayılı “*Malatya Vilâyetine Bağlı Adıyaman Kazasında (Adıyaman) Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkında Kanun*” ile Malatya İli'ne bağlı Adıyaman İlçesi il haline getirilmiş (KD, C. 37: 14-18) ve ilçe sayısı 494'e düşmüştür. Aynı tarihte çıkarılan 6419 sayılı “*Kocaeli Vilâyetine Bağlı Adapazarı Kazasında (Sakarya) Adıyla Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkında Kanun*” ile Kocaeli İli'ne bağlı Adapazarı (Sakarya) İlçesi il yapılıncaya da toplam ilçe sayısı 493'e düşmüştür (KD, C. 37: 19-23). 30 Haziran 1954 tarih ve 6429 sayılı “*Kırşehir Vilâyetinin Kaldırılmasına ve Nevşehir Kazasında (Nevşehir) Adıyla Yeniden bir Vilâyet Kurulmasına Dair Kanun*” ile Kırşehir İli ilçeye ve Nevşehir İlçesi de vilayete dönüştürülmüştür (KD, C. 37: 50-53). 12 Haziran 1957 tarih ve 7001 sayılı “*Nevşehir Vilâyetine Bağlı Kırşehir Kazası'nda (Kırşehir) Adıyla Yeniden bir Vilâyet Kurulması Hakkında Kanun*” ile Kırşehir İlçesi il haline getirilmiştir (KD, C. 39: 982-985). Bu değişiklik ile toplam ilçe sayısı 492'ye inmiştir (Şaşmaz, 2021: 36-37).

19 Haziran 1957 tarih ve 7033 sayılı “*Yeniden (78) Kaza Kurulması ve İzmir Vilâyetine Bağlı Kuşadası Kazası'nın Aydın Vilâyetine Bağlanması Hakkında Kanun*” ile 78 yeni ilçe kurulmuştur (Şaşmaz, 2020: 1117-1118). Bu ilçelerle toplam ilçe sayısı 570'e yükselmiştir. Bu ilçelerin isimleri aşağıda olduğu gibidir:

19 Haziran 1957 tarih ve 7033 sayılı kanunla 22 İlçe Kurulması

(Yürürlüğe Giriş Tarihi: 1 Eylül 1957)

Kurulan İlçeler	Kurulan İlçeler
1. Araban-Gaziantep	12. Selim-Kars

2. Batman-Siirt	13. Selçuk-İzmir
3. Doğanhisar-Konya	14. Suluova-Amasya
4. Espiye-Giresun	15. Sapanca-Sakarya
5. Felahiye-Kayseri	16. Sarıkaya-Yozgat
6. Güdül-Ankara	17. Türkeli-Sinop
7. Kurucuşile-Zonguldak	18. Uludere-Hakkari
8. Karataş-Adana	19. Yeşilyurt-Malatya
9. Muratlı-Tekirdağ	20. Yenipazar-Aydın
10. Ortaköy-Niğde	21. Yenimahalle-Ankara
11. Sarıgöl-Manisa	22. Zeytinburnu-İstanbul

19 Haziran 1957 tarih ve 7033 sayılı kanunla 22 İlçe Kurulması
(Yürürlüğe Giriş Tarihi: 1 Nisan 1958)

Kurulan İlçeler	Kurulan İlçeler
1. Ağlasun-Burdur	12. Kumluca-Antalya
2. Bayat_Çorum	13. Kıbrısık-Bolu
3. Bornova-İzmir	14. Mağara-Adana ⁸
4. Çay-Afyon	15. Olur-Erzurum
5. Çardak-Denizli	16. Pehlivan köy-Kırklareli
6. Çerkezköy-Tekirdağ	17. Sarıcakaya-Eskişehir
7. Dereli-Giresun	18. Sultandağı-Afyon
8. Gölbaşı-Adıyaman	19. Sultanhisar-Aydın
9. Hani-Diyarbakır	20. Ulubey-Ordu
10. Hanak-Kars	21. Yapraklı-Çankırı
11. Hamur-Ağrı	22. Yavuzeli-Gaziantep

19 Haziran 1957 tarih ve 7033 sayılı kanunla 17 İlçe Kurulması
(Yürürlüğe Giriş Tarihi: 1 Nisan 1959)

Kurulan İlçeler	Kurulan İlçeler
1. Arsin-Trabzon	10. Orta-Çankırı
2. Aybastı-Ordu	11. Ortaköy-Çorum
3. Dazkırı-Afyon	12. Ovacık-Çankırı

⁸ 913 sayılı kanun ile Tufanbeyli adını almıştır.

4. Havran-Balıkesir	13. Sarayönü-Konya
5. İhsaniye-Afyon	14. Saruhanlı-Manisa
6. Kale-Denizli	15. Susuz-Kars
7. Kaynarca-Kocaeli	16. Yomra-Trabzon
8. Kalkandere-Rize	17. Yumurtalık-Adana
9. Kopçaz-Kırklareli	

19 Haziran 1957 tarih ve 7033 sayılı kanunla 17 İlçe Kurulması

(Yürürlüğe Giriş Tarihi: 1 Nisan 1960)

Kurulan İlçeler	Kurulan İlçeler
1. Aralık-Kars	10. Erfelek-Sinop
2. Atabey-Isparta	11. Samsat-Adıyaman
3. Çamlıhemşin-Rize	12. Sarioğlan-Kayseri
4. Delice-Ankara	13. Silopi-Mardin
5. Domaniç-Kütahya	14. Sulakyurt-Ankara
6. Derinkuyu-Nevşehir	15. Korgan-Ordu
7. Elmadağ-Ankara	16. Kumru-Ordu
8. Eldivan-Çankırı	17. Türkeli-Maraş
9. Eynesil-Giresun	

27 Ağustos 1963 tarih ve 309 sayılı “İstanbul İli Eyüp İlçesi’ne Bağlı Göztepe Bucağı’nda Gaziosmanpaşa Adıyla Bir İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile İstanbul İli Eyüp İlçesi’ne bağlı Göztepe Bucağı’nda Gaziosmanpaşa adıyla bir ilçe kurulmuştur (KD, C. 46: 679-680). 21 Aralık 1953 tarih ve 6203 sayılı kanunla Abana İlçe Merkezi’nin nakli ile Bozkurt ilçe olmuştur. Anayasa Mahkemesi 27 Haziran 1967 tarih ve 963-145 ve 1967/20 sayılı kararı ile bu kanunu iptal ederek Bozkurt’un ilçe vasfını kaldırmıştır. Böylece ilçe sayısı 570’e düşmüştür (Şaşmaz, 2020: 41). Bu konuyla ilgili düzenleme ilerleyen yıllarda tekrar gündeme gelmiş ve yeni bir yasa hazırlanmıştır. Bu yasa 3 Temmuz 1968 tarih ve 1055 sayılı “Abana ve Bozkurt Adları ile İki İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile Kastamonu Vilayeti’nde Abana ve Bozkurt adlarıyla iki yeni kaza kurulmuştur (KD, C. 51: 692-693). Bu kaza ilçe ile toplam ilçe sayısı 572’ye yükselmiştir.

20 Ocak 1966 tarih ve 714 sayılı “*Kocaeli İli’ne Bağlı Kaynarca İlçesi’nin Sakarya İli’ne Bağlanması Hakkında Kanun*” ile Kocaeli Vilayeti’ne bağlı Kaynarca İlçesi Sakarya Vilayeti’ne nakledilmiştir(KD, C. 49: 25).

Uzunca bir süre il ve ilçe kurulmalarıyla ilgili talep ve istekler dikkate alınmamıştır. Bu konuda yeniden ilçe kurulması 14 Ocak 1982 tarih ve 2585 sayılı “*Altı İlçe Kurulması ve Ankara İli Merkez İlçesinin Kaldırılması Hakkında Kanun*” ile yapılmıştır. Bu kanuna göre Urfa İli’nde Ceylanpınar, İzmir İli’nde de Aliağa adlarıyla iki yeni ilçe kurulmuştur (KD, C. 65: 73-74). 11 Kasım 1983 tarih ve 2963 sayılı “*Altı İlçe Kurulması ve Ankara İli Merkez İlçesinin Kaldırılması Hakkında Kanun*” ile Ankara Merkez İlçesi kaldırılmış; bunun yerine Mamak, Gölbaşı, Keçiören ve Sincan, Adana İli’nde de Düziçi, Muğla İli’nde de Dalaman isimli 6 yeni birim ilçe kurulmuştur (KD, C. 66: 1096-1100). Bu 6 ilçe ile toplam ilçe sayısı 580’e yükselmiştir. 5 Haziran 1986 tarih ve 3306 sayılı “*Adana İlinde Seyhan ve Yüreğir Adıyla İki İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ile Adana merkezde Seyhan ve Yüreğir isimli iki ilçe teşkil olunmuştur (KD, C. 69: 561-565) (KD, C. 69: 561-565). 5 Haziran 1987 tarih ve 3391 sayılı “*Bursa İli Merkezinde, Osmangazi, Yıldırım ve Nilüfer Adıyla Üç İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ile Bursa merkezde Osmangazi, Nilüfer ve Yıldırım adıyla ilçeler kurulmuştur (KD, C. 70: 265-270). 20 Haziran 1987 tarih ve 3398 sayılı “*Gaziantep İli Merkezinde Şehitkâmil ve Şahinbey Adıyla İki İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ile Gaziantep İli Merkezinde Şehitkâmil ve Şahinbey adlarıyla (KD, C. 70: 361-365), 20 Haziran 1987 tarih ve 3399 sayılı “*Konya İli Merkezinde Karatay, Selçuklu ve Meram Adıyla Üç İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ise Konya İli Merkezde Karatay, Selçuklu ve Meram adlarıyla yeni ilçeler kurulmuştur(KD, C. 70: 366-373). Bu ilçelerle toplam ilçe sayısı 590’a çıkmıştır. 19 Haziran 1987 tarih ve 3392 sayılı “*103 İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ile de ülke genelinde toplam 103 ilçe kurulmuştur(KD, C. 70: 271-341). Bunların isimleri çok fazla yer kaplayacağından dolayı burada zikredilmeyecektir. 7 Aralık 1988 tarih ve 3508 sayılı “*Kayseri İl Merkezinde Melikgazi ve Kocasinan Adıyla İki İlçe Kurulması Hakkında Kanun*” ile Kayseri İli merkezinde Melikgazi ve Kocasinan adlarıyla iki yeni ilçe daha kurulmuştur(KD, C. 72: 388-

392). Bu yeni ilçelerle toplam ilçe sayısı 695 olmuştur. 1989 yılında kabul edilen 15 Haziran 1989 tarih ve 3578 sayılı “4 İl ve 5 İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile Kırıkkale, Bayburt, Aksaray ve Karaman illeri kurulmuş ve bu iller dışında Ankara İli’nde Ağaçören ve Sarıyahşi, Erzurum’da Pazaryolu, Konya’da Kazımkarabekir ve Niğde’de de Güzelyurt isimli yerler ilçe yapılmışlardır. Bu ilçelerle toplam sayı 696’ya yükselmiştir (KD, C. 72: 892-917 ve Şaşmaz, 2021: 38-39).

1990 yılında 9 Mayıs 1990 tarih ve 3644 sayılı “130 İlçe Kurulması Hakkında Kanun” ile ülke genelinde toplam 130 ilçe kurulmuştur.⁹ Bunlarla toplam ilçe sayısı 826 olmuştur. Aynı yılda çıkarılan 16 Mayıs 1990 tarih ve 3647 sayılı “İki İl ile Beş İlçe Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile Batman ve Şırnak isimli iki yeni il teşkil olunmuş ve bu illere ilaveten aynı kanun ile Erzurum’da Köprüköy, Kayseri’de Hacılar, Mardin’de Hasankeyf, Sakarya’da Karapürçek ve Siirt’te Aydınlılar adıyla 5 yeni ilçe kurulmuştur(KD, C. 73: 410-440). Böylece ilçe sayısı 829 olmuştur.

1992 yılında Iğdır ve Ardahan’ın il olmasını sağlayan 27 Mayıs 1992 tarih ve 3806 sayılı “Onüç İlçe ve İki İl Kurulması Hakkında Kanun (Onüç İlçe ve İki İl Kurulması ile 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun)” ile 13 adet de ilçe kurulmuştur. Bunlar İstanbul İli’nde Avcılar, Bağcılar, Güngören, Bahçelievler, Maltepe, Sultanbeyli ve Tuzla, İzmir İli’nde Çiğli, Gaziemir, Balçova ve Narlıbahçe, Kars İli’nde de Damal ve Karakoyunlu’dur(KD, C.75: 180-210).

1993 yılında çıkarılan 27 Aralık 1993 tarih ve 3949 sayılı “3 İlçe Kurulması Hakkında Kanunun” ile İstanbul İli’nde Esenler, İzmir İli’nde Güzelbahçe ve Bolu İli’nde Gümüşova isimli 3 yeni ilçe kurulmuştur(KD, C. 77: 251-253).

1995 yılından sonra hükümet il ve ilçe kurma konusunda meclisten yetki kanunu çıkarmış, böylece kurulacak her il ve ilçe için ayrı ayrı kanun çıkarmak zorunda kalmamıştır. Bu tarihten sonra idari anlamda yapılacak düzenlemeler kanun hük-

---

⁹ 130 ilçenin isimleri ve ilçe oluş serüvenleriyle ilgili ayrıntılar için bkz., Musa Şaşmaz, *Türkiye’nin İdari Taksimatı*, 15 Cilt, Ankara, 2014.

münde kararnamele ile yapılmıştır. 1996 yılında 4200 sayılı kanunla Osmaniye İli'nin kurulması yanı sıra aynı kanunla Adana İli'nde Hasanbeyli, Sumbas ve Toprakkale isimli üç de yeni ilçe teşkil olunmuştur. Bu tarihten sonra idari anlamda sadece bazı ilçelerin isimleri değiştirilmiştir. Sincanlı adı Sinanpaşa, Afyon adı Afyonkarahisar, Kale adı Demre, Hadım adı Hadım olmuştur. Son idari değişiklikler ise 2008, 2012 ve 2013 yıllarında Büyükşehir Belediyeleri kurulmasıdır. Büyükşehir olma ile birlikte Büyükşehir olan merkez ilçelerde yeni ilçeler teşkil olunmuştur (Şaşmaz, 2021: 39).

Sonuç

Ulaşılan kaynaklar ışığında il ve ilçeler için yapılan değişiklikler bu çalışma ile ortaya konmuştur. Böylece Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılından 2013 yılına kadar il ve ilçe bazında yapılan değişiklikler takip edilmiştir. Cumhuriyetin başlangıcında 74 olan il sayısı 1999 yılında 81 vilayete çıkarılmıştır. Yine başlangıçta 326 olan ilçe sayısı da 850'ye çıkmıştır. Yaklaşık 100 yıllık dönemde yukarıda belirtilen yeni il ve ilçeler kurulurken bazı ilçeler de kaldırılmış veya idare merkezleri yer değiştirmiştir. Bu değişimlerin temel nedeni elbette ülke genelinde vuku bulan nüfus artışı, ekonomik büyüme ve ulaşım ağının kolaylaşması gibi sebepler sayılabilir. Bu nedenler dışında özellikle 1990'lı yıllardan sonra popülist yaklaşımın biraz fazlalaşması ve oy kazanma kaygısı, il ve ilçe kurulmalarının artmasında önemli bir etken olduğu da bir gerçektir.

Kaynakça

- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>.
<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>.
Giritli, İsmet (1991), *Türkiye'nin İdari Yapısı*, İstanbul: Filiz Kitabevi
Gözübüyük, A. Şeref (1972). *Türkiye'nin İdari Yapısı*, Ankara.
Gözübüyük, A. Şeref (2020). *Yönetişel Yargı*, Ankara: Turhan Kitabevi.
KD: Kanunlar Dergisi.
Payaslıoğlu, Arif T. (1966). *Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
Resmi Gazete.
Sencer, Muzaffer (1986). *Türkiye'nin Yönetiş Yapısı*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları (1928). Dahiliye Nezareti, Ankara: Hilal Matbaası.

Şaşmaz, Hasan Çağrı - M. Şaşmaz (2012). “Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Döneminde Adıyaman’ın İdari Taksimatı”, *Adıyaman Tarihi ve Kültürü Üzerine*, Ed. Hamdi Doğan, s. 9-97, Konya: Kömen Yayınları.

Şaşmaz, Musa (2020). *Kayseri İli*, Ankara.

Şaşmaz, Musa (2021). *Kırşehir İli*, Ankara.

Şaşmaz, Musa (2014). *Türkiye’nin İdari Taksimatı*, 15 Cilt, TTK, Ankara.

TBMM Tutanakları.

Todai, Türkiye’nin İdari Taksimatı, (1961). Ankara.

Tosun, Mustafa (1970). *Türkiye’de Valilik Sistemi*, Ankara: TODAİ Yayını.

Yıldırım, Turan (Tarihsiz). *Türkiye’nin İdari Teşkilatı*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

ЕЖЕЛГІ ОРДАЛАР МЕН ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ АРАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

Түйіндеме

Қазақ мемлекеті және мемлекеттілігіне қатысты ғалымдар тарапынан әрқилы пікірлер мен тұжырымдар, көзқарастар, болжамдар қалыптасқан. Соларды басшылыққа ала отырып, менде осы тақырыпта, өзімнің ұзақ жылғы зерттеулерімнің нәтижесінде қалыптасқан пайымдауымды ортаға салғым келеді. Сондай тарихи құнды сөздің бірі «Орда» сөзі. Тікелей «Орда» сөзі біздің халқымыздың тарихында көне заманнан күні бүгінгі дейін бірге ілесіп келе жатқан мән-мағынасы зор сөз деп айтуымызға болады. Яғни, біздің халқымыздың тарихына тікелей қатысты сөз.

Осы «Орда» сөзінің төңірегінде халқымыздың тарихында әлі күнге ашылмай тұрған оқиғаны оқып білгендей боламыз.

Түйін сөздер: Орда, ғұн, тайпа, рулар, Алтын орда, Қазақ ордасы, Алаш орда, Қазақ мемлекет.

HISTORICAL CONTINUITY BETWEEN ANCIENT ORDO AND KAZAKH STATE

Abstract

On the part of scientists there were different opinions and conclusions, views, forecasts in relation to the Kazakh state and statehood. Guided by him, I would like to

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Ғани МЕНШІБАЕВ
АБЫЛАЙҰЛЫ

Доцент, тарих
ғылымының
кандидаты.

kai_1960@mail.ru

Gönderim Tarihi

Received

05.01.2022

Kabul Tarihi

Accepted

27.01.2022

Atf

МЕНШІБАЕВ
АБЫЛАЙҰЛЫ, Ғани

(2022). “Ежелгі

Ордалар Мен Қазақ

Мемлекеті

Арасындағы Тарихи

Сабақтастық”,

*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi, (5/1), 73-86.*

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

share on this topic, the prevailing views of their many years of research. One such historically valuable word is the word "Horde". We can say that the word "Horde" in the history of our people has a great meaning, which is accompanied from ancient times to the present day. That is, it directly relates to the history of our people. Within this word "Horde" we will read the history of our people.

Key words: Horde, huns, tribe, birth, Golden Orda, Kazakh Orda, Alash Orda, Kazakh state.

Қазақ мемлекеті және мемлекеттілігіне қатысты ғалымдар тарапынан әрқилы пікірлер мен тұжырымдар, көзқарастар, болжамдар қалыптасқан. Соларды басшылыққа ала отырып, менде осы тақырыпта, өзімнің ұзақ жылғы зерттеулерімнің нәтижесінде қалыптасқан пайымдауымды ортаға салғым келеді. Халқымыздың мемлекеттік құрылымын ашып көрсетуге, оның ашылмай тұрған беттеріне терең талдау жасауға, талпыныс жасалып отырған алғаш қадам деуге болады. «Орда» сөзінің шығу тарихы немен байланысты? Оның қазақ рулары, тайпалары, мемлекеттік құрылымымен байланыстылығы қандай? «Орда» сөзінің көшпелі халықтардың тарихында жиі-жиі ұшырасуы неліктен?

Мысалы, көне замандағы ғұндар Ордасы мен Алаш Орда арасындағы уақыт аралығында неліктен мән-мағынасын жоймаған?

Ақыр аяғы, қаншама уақыт өтсе де, Қазақстанның батысы мен оңтүстік аймақтарында «Орда», «Ордабасы», «Үлкен Орда қонған», «Кіші Орда қонған», т.б. жер-су атауларының тек қана біздің жерімізде кездесуінің сыры неде?

Бізге белгілі, әрбір тарихи географиялық атаулар, жер-су, тау, өзен-көл, т.б. барлығы да тарихи бір кезеңдерде, белгілі бір оқиғаларға байланысты келіп шығады.

Уақыт өте келе әрқилы құбылыстар, жағдайларға байланысты мән-мағынасын жоғалтып немесе өзге атауға ие болуы да заңды құбылыс.

Бұл негізінен әртүрлі тарихи оқиғаларға байланысты болады.

Сондай тарихи құнды сөздің бірі «Орда» сөзі. Осы сөздің астарына терең үңіліп, оған жан-жақты талдау жасар болсақ нені байқаймыз?!

Тікелей «Орда» сөзі біздің халқымыздың тарихында көне заманнан күні бүгінгі дейін бірге ілесіп келе жатқан мән-мағынасы зор сөз деп айтуымызға болады.

Яғни, біздің халқымыздың тарихына тікелей қатысты сөз.

Осы «Орда» сөзінің төңірегінде халқымыздың тарихында әлі күнге ашылмай тұрған оқиғаны оқып білгендей боламыз.

Соны ортаға салып, ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуге тырысайық.

Әбу Райхан Бируни (973-1048 ж.ж.) өзінің «Ежелгі көшпелі ордалар» деген еңбегін жазып қалдырды (А.Конуратбаев, 1991: 5).

Оның өмір сүрген уақыты мен зерттелген еңбегінің кезендеріне көз жүгіртер болсақ, ол ертеректе өмір сүрген көшпелі ордаларға жан-жақты сипаттама берген болып шығады.

Яғни, өзінің алдында тарих сахнасында белгілі бір кезендерде пайда болып, кейін үн-түнсіз жойылып кеткен «Орда»-ға тоқталып кеткен.

Олар кімдердің ордалары еді?!

Былайша айтқанда «Ежелгі көшпелі ордалар» деген атаудың өзінде, «Орда» сөзі тек қана көшпелі тіршілік кешетін, мал шаруашылығымен айналысатын халыққа ғана тән атау болып тұр.

Бұл дегеніміз біздің де халқымызға ортақ атау деген сөз.

Сонымен олар кімдер?!

... Б.э.д. 203-202 ж.ж ғұн тайпалық одағының басына Мөде (Маодунь) хан болып келді. Ол Саян, Алтай, Жоғарғы Енесей, Хакасия, т.б. бойындағы халықтарды, ру-тайпаларды, жерлерді өзіне қаратып, өте қатаң тәртіпке бағындырған, әскери күшті мемлекет құрды.

Өзінің «Орда»-ның шекарасын нығайтты (S.G.Klyashorniy, T.Y.Sultanov, 1992: 7). Б.э.д 200 жылы Мөде (Маодунь) хан Қытай мемлекетінің Хан патшалығы

өзіне тәуелді қылып, олар 40 жыл бойы алым-салық төлеп тұрған.

Яғни, Қытай патшалары өздерінің қыздарын ғұн ханзадаларына тұрмысқа беріп, жібек маталар, әшекей бұйымдар, күріш, шарап, т.б. жіберіп, өздерінің шекараларында тыныштық сақтауға тырысқан.

... Узнав о событиях в орде (так называли гунны военный лагерь и княжескую ставку), правитель-дунху решил, что смута ослабила гуннов, и потребовал от Маодуня уступить пограничную территорию.

Многие старейшины, опасаясь войны, советовали Маодуню отдать землю. Крайне разгневанный, Маодунь ответил «Земля – основа государства, разве можно отдавать ее!». Всем, советовавшим уступить землю, он отрубил головы. Затем Маодунь сел на коня, приказал рубить головы каждому, кто опоздает явиться, двинул на восток и внезапно напал на дунху... Он разгромил дунху на голову, убил их правителя, взял людей из народа и захватил домашний скот. Так описал Сыма-Цянь начало гунских завоеваний (Vasily R, 1993: 17).

... Ұлы Күнбидің астанасы Қызылқорған қаласы Чананнан 8900 шақырым шалғай, түтін саны 120 мың, жан саны 630 мың, әскері 188800 адам. Уәзір, мәртебе, қазына істер бегі, оң-сол қолбасшы қатарларынан екі адам, бас бақылаушы екі адам, Орда төребегі бір адам, Орда төресі екі адам, атты әскербасы бір адам бар.

Жері ұлан-байтақ кең, әрі жазық, жауын-шашыны көп. Ауарайы суық. Тауларында қалың қарағай өседі. Егіншілікпен шұғылдынбайды. Малмен бірге жайылым, суат жағдайына қарай көшіп жүреді.

Әдет-ғұрпы ғұндар-ға ұқсайды. Бұл елде жылқы көп. Байларында 4-5мыңнан жылқылар болады. Халқы қайсар, батыр келеді. Сенімсіздік істерге қатты өшігеді. Ұры-қарысы көп. Үйсін (Усунь) күшті мемлекеттердің бірі саналады қарысы көп. Үйсін (Усунь) күшті мемлекеттердің бірі саналады (A. Buşkov, 1997: 25).

... Қазақтар әдетте «Орда» деп аталатын үш бөлікке бөлінеді. Жалпы рулық аты

«Үйсін» деп аталатын «Үлкен орда» - «ұлы жүз» (ұлы жүздік) шығыстық даланың оңтүстік бөлігін жайласа, басты рулары арғын, найман болып келетін «Орта орда» - «орта жүз» (орта жүздік) шығыстық даланың солтүстігін, ал басты рулары Алшын, жаббас болып келетін «кіші жүз» (кіші жүздік) даланың батысын жайлады (S.Volin, 1939: 5).

Бұл ордалар тайпаларға, тайпалар руларға бөлінеді.

Көршілес отырған үлкен бөліктердегі рулар жиналып біртұтас ел құрайды.

Міне, осыдан көріп отырғанымыздай, халқымыздың ежелгі тарихында «Орда» сөзі бізге біршама жақындау және халқымыздың өткен тарихында алатын орны ерекше деуге болады.

Яғни, біздің «ұлт болып, халық болып қалыптасуымызда» «Орда» сөзі үлкен рөл атқарған.

«Орда» - үлкен мәні бар, бір жүйеге бағындырылған, ұйымдасқан, тәртіпке негізделген, үлкен әскери күш деп айтуға болады.

Жалпы, өте орнықты формада қалыптасқан, келешегі зор мемлекет түрі деп сипаттама беруге болады.

Мұнда ең бастысы, ерекше бір рудың немесе тайпаның, болмаса көсемнің ерекшеленіп шығуы және соның төңірегінде орташа деңгейдегі, болмаса әлсіз деңгейдегі ру-бірлестіктерінің шоғырлануы байқалады.

Ең бастысы, олардың барлығы ортақ мүлде, ортақ идея, тәртіп, күш, билік, т.б. бағынған.

... В польском «Horda» - «полчище». Не «толпа кочевников», а скорее «большое войско». Многочисленное войско.

Сигизмунд Герберштейн- «цесарский» посол, побывавший в Москве в XVI веке и основавший интереснейшие «записки», свидетельствуют, что на татарском языке «орда» означало «множество» либо «собрание».

Академик Фоменко указывает при этом на латинское слово «ordo», означающее словом «порядок», на немецкое «ordnung» - «порядок».

В современном турецком языке слово «ordu» имеет несколько значение, опять таки соответствующее словам «порядок», «законоустановление» (K.Salgarin, 1992: 35).

Осыдан көріп отырғанымыздай, «орда» сөзінің мән-мағынасы көптеген халықтарда бір ғана мағынаны білдіреді.

Ол әскери күш, тәртіп, құқыққа (заңға) бағыну. Бұдан шығатын қортынды, көшпелі хадықтың өз уақытында үстемдігінің басым болғандығы, оның әлемдегі көптеген ірілі-ұсақты халықтарды, ұлттарды, т.б. өзіне бағындырғандығы, өзінің қатаң тәртібіне мойынұсындырғандығын көреміз.

Енді тарихқа тағы да шолу жасап көрелік.

... X ғасырдағы географ Ал-Масудидың француз тіліне аударылған еңбегінде «... оғыздар үш ордаға бөліндіміс дейтін сөзі қолданылған» (V.L.Yegorov, 1972: 15).

... XI ғасырда дүниеге келіп, артында «Құтты білік» атты тарихи шығарма қалдырған Жүсіп Баласағұнда, ал оның өзі Күз Орда деп атайтын қалада 1015 /1016 жылы туған (G.A.Fedorov, 1960: 7).

... Шыршық жазығына келіп орналасқан халықтарды «сырманактар» деп аталды. Бұл «сырманактар» кейін нығая келе Жалайыр Ордасының негізін қалайды (Kazak SSR tarihi, 1983).

Осылардан көріп отырғанымыздай, орта ғасырдағы жазбаша түп-деректерде немесе жылнамаларда «Орда» сөзі жиі ұшырасып тұрады.

Ал енді тарихта өзімізге белгілі. « Алтын Орда», «Ақ Орда», «Көк Орда», т.б. жөнінде не айтуға болады?

Бұл атаулар төңірегінде көптеген еңбектер жарық көріп, зерттеулердің, мақалалардың жазылғаны бізге белгілі.

Солардың ішінде В.Л. Егоров «Алтын Орда (жошы ұлысының оң қанаты) әрқашанда Ақ Орда деп аталған» деп жазды (N.E.Vekmahanova, 1991: 14).

Ал, Муин ад-дин Натанзий пікірінше: Орда-Ежен мен оның ұрпақтарының иелігіне «Көк Орда» атауы жатқан, ал «Ақ Орда» деп Батухан ұрпақтарының иелігі, яғни «Алтын Орда» аталған (T.Şonanulu, 1926: 9).

Алтын Орданың ыдырауы және Ақ Орданың әлсіреуі барысында Қазақстан территориясында пайда болған ірі мемлекеттік құрылымдардың бірі Ноғай Ордасы болды.

Ноғай Ордасы XIII ғасырдың екінші жартысында бөлектене бастады. Бұл процесс Әмір Едіге тұсында XIV ғасырда жалғасып, оның баласы Нұр ад-диннің (1426-1440 ж.ж.) кезінде аяқталды.

Ноғай Ордасындағы үстем тайпа маңғыттар болды. «Ноғай»; «Ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» деген терминдер алғаш рет әдебиетте тек XVI ғасырдың басында ғана пайда болды (Kazaksko-russkiye otnoşeniye v XVI-XVIII, 1961).

Алтын Орданың қираған бөлшектерінен құрылған, басқа да бірлестіктер тәрізді, Ноғай Ордасы да этникалық құрылым емес, көбінесе саяси құрылым болды.

Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ халқының қалыптасуының күрделі этникалық процесіне тікелей қатысты.

Ноғай Ордасы мен қазақтардың жақын туыскандығы туралы Ш.Ш. Уәлиханов айтқан болатын.

Ол алғашқы қазақ ханы Жәнібек тұсында достық қатынаста өмір сүрген ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан ордалар» деп атады.

Ал енді 1595 жылы орыс мемлекетінің патшасы Феодор Ивановичтің қазақтарды Москва мемлекетінің қол астына алу туралы Тәуекел ханға берген грамотасы (6-құжат) (М.Тінішбаулы, 1990: 5). Бұл құжаттың ішінде менің назарымды аударғаны төменгі сөйлемдер болды:

... Құдайдың алғысымен ұлы мемлекет патшасы және ұлы мәртебелі Феодор Ивановичтен ... Қазақ Ордасының патшасы Тәуекелге біздің патшалық жарлығымыз...

... Сізді және сізге қарасты қазақ ордасы мен қалмақ ордасын патшаның қол астына алуға ризалық бердік...

Осы жерден көріп отырғанымыздай, Тәуекел ханға бағынған қазақ және қалмақ жұрты (халқа) оның құрған ордасының төңірегінде шоғырланғандықтарын байқаймыз.

Осы секілді құжаттардың ішінде «Орда» сөзі жиі-жиі кездесіп жатуы, расында да халқымыздың өткен тарихының белгісіз құпия болып жатқан беттерінің бірі секілді.

Енді, 1722 жылы қазақтарды Ресей мемлекетінің қол астына қарату жөнінде І Петр патшаның айтқан сөздері келтірілген мына іс-қағаздарына (құжатқа) назар аударып көрелікші (24-құжат) (Kultura i istoriya sentralnyy Aziy i Kazakistana).

... Персия жорығынан қайтып оралғаннан кейін... Ұлы Петр ерте заманнан бері айтылып келе жатқан қарғыз-қайсақтардың ұшы-қиыры жоқ «кен ордасын» (қазақ жері мағынасында – М.Ғ.) Ресейдің қол астына алу империялық Ресей отанынан пайдалы болатыны жөнінде ниет білдірді...

Өйткені Ұлы Петр 1722 жылы Персия жоғарында және Астрахында болған кезінде «орда» туралы көп адамдардан қызығарлық лақып естіді. Ол қырғыз-қайсақ ордасы болатын.

Бұл «орда бүкіл азиялық елдердің кілті мен қақпасы». Міне, сол себепті ол орданы Ресейдің протекциясына (қол астына) алу ашып, олардан Ресей еліне пайдалы және қолайлы болғандардың бәрін ала білуіміз қажет.

Біздің осы құжаттан көріп отырғанымыздай, қазақ халқына «хандықтан» гөрі «орда» сөзі біртабан жақындау.

Сөзіміз біржақты болмауы үшін, халқымыздың басындағы қиын-қыстау кезең болған «Ақтабан шұбырынды» уақытта, қазақ халқының жан-жағынан анталаған дұшпандардың қысымы, қауіп-қатері, т.б. аман қалу қауіпін болдырмау үшін, сол кездегі үш орданың билеушілерінің Ресей мемлекетімен арадағы жазған хаттарына назар салып көрелікші:

Бірінші, Кіші Орданың ханы Әбілхайырды қырғыз-қайсақ ордасының ханы деген сөйлемді ең алғаш Левшиннің еңбегінен кездестіреміз.

Одан кейін,Телжан Шонанұлының еңбегінде « ... Қайсақ ордасының бастығы ...» (А.Ү.Левшин 1996: 20), Мұхаметжан Тынышбайұлында « ... ал, Әбілхайыр қырғыз-қайсақ ордасының ханы» аталады (G.A.Menilbayev, 2001: 7).

Екінші, Орта орданың сұлтаны Абылайдың 1740 ж. Ресей мемлекетіне берген антының мазмұны төмендегідей (B.G.Aygan, H.M.Abjanov, D.A.Mahat, 2010: 23).

... Я, киргиз-кайсацкого народа нижеподписавшейся солтан, обещаюсь и клянусь всемогущим богом, что хочу и

должен со всем моим родом и со всею моею ордою всепресветлейшей, самодержавнейшей государыни и императрице и самодержаце всероссийской и пр. и пр. верным, добрым и послушным подданным быть.

Үшінші, 1733 жылы Үлкен орданың сұлтандары мен билері. Ресей мемлекетінің қол астына алуды сұрап әйел патша (императрица) Анна-ға жазған хаты (45-құжат).

... От дальней стороны близким сердцем киргиз-кайсацкой большой орды князья, беки Вам, великой государьне императрице и белой царице, а подданство пришли, а именно: Кодар Ви, Тюля Би, Сатай батыр, Кангельди-Батыр и Булек-Батыр, а также всей орды беги и подданство пришли.

Осыдан көріп тұрғанымыздай, 3 хатта да, бірде-бір «хандық» деген сөйлемді кездестірмейміз, оның орнына «орда» деген сөзді жиі кездестірдік.

Бұдан шығатын қортынды, қазақ халқына тән мемлекет бірлестігі көп жағдайда «орда» деген ұғымба деп ойлаймыз. Былайша айтқанда, осы сөз бізге біртабан жақын секілді көрінеді.

...Алакөлдің оңтүстігінде « Әбілқайыр », « Сұңғайыт », т.б. таулары, « Ақсүйек- сай », атақты « Хантау » созылып жатыр.

Осы тауларда - «Үлкен Орда қонған » және « Кіші орда қонған » шатқалдары бар (екі орданың хандарының шатырлары тұрған жер болуы мүмкін-М.Ғ.)

Бізде бұл кезенді қамтитын бұлардан басқа аңыздар жоқ. Бірақ бізге ендігі жерде шатқалдардың географиялық атаулары көмекке келеді. Көшпелердің, әсіресе қазақтар мен қырғыздардың – шатқалдарға, тауларға, т.б. сонда өткен үлкен оқиғаларға ат беріп отыратын ерекше қасиеті бар.

Мысалы, Шымкенттен батысқа қарай 30 шақырым, Бадам станциясынан 5 шақырым жердегі Ордабасы атты кішкене таудың маңызы зор.

Осы секілді мысалды, Боралдай және Қошқар-ата өзендерінің бас жағындағы (Әулие ата және Шымкент уездерінің шекарасында) Арқалы тауда «Үлкен орда қонған», «Кіші орда қонған» деген екі шатқалы бар.

Бүгінгі күндері « Орда »-ға байланысты атаулар Оңтүстік, Батыс қазақ жерлерінде кездеседі.

Яғни, жер-су, тау-шатқал т.б.атауларда кездесіп тұрады.

Тіпті, бұл атаудың XVII ғасырдың соңында қазақ даласында болған жолаушылар, саяхатшылар,көпестер, елшілер, т.б. жазбаша хабарламалары негізінде кездеседі.С.У.Ремезов өзінің жазбаша хабарламалары негізінде кездеседі. С.У.Ремезов өзінің 3 баласымен бірге үлкен жұмыс атқарды. Сол кездегі Москва патшалығына қарасты территориялық географиялық картасын жасап шықты (Чертежная книга).

Онда, мынадай сөйлемдер кездеседі. ... “Казачьи земли, примыкающие к Северному Кавказу”, “Земля Казачьей Орды!” (как и на многих других старорусских картах).

Осы жоғарыда келтірілген мысалдардан, хаттар, грамоталар, карталар, жер-су аттары, т.б. барлығы да осы күнгі қазақ даласында әр кезендерде пайда болып, уақыт өте келе өзінің бастапқы мән-мағынасын жоғалтып, кейінірек, қайтадан бастапқы атауы бойынша атал бастаған «Орда» сөзін кездестіреміз. Яғни, қазақ халқымен бірге жасап келе жатқан мемлекет бірлестігін көреміз.

... Когда в степи появился талантливый организатор, он собирал вокруг себя толпу сильных и преданных людей, чтобы подчинить с их помощью свой род, а потом племя и наконец, племенной союз... (20).

Оған мысал ретінде XIX ғасырдың басында ішкі орданың ханы болған Бөкей жөнінде айтуға болады.

Бөкей хан 1801 жылға дейін Кіші жүздегі Хандық Кеңестің төрағасы қызметін атқарды.

Ресей мемлекетінің патшасы Александр I-дің 11 наурыз 1801 жылғы жарлығы бойынша өзіне қарасты 5 мың жанұямен (кіші жүздің әртүрлі ру-тайпалар көсемдері, халқының сайлауымен Ішкі Орда ханы болды.

Ал, 1812 жылы 7 июль күні арнайы дәстүр бойынша, ата-салты бойынша хан болып бекітілді.

Бөкей хан құрған Ішкі орданы, біз көпшілік жағдайда Бөкей ордасы деп атап жүрміз.

Осы жерде біз мына бір жағдайда көңіл аудармасақ болмайды. Өзіміз шолу жасап отырған «Орда» сөзінің қандай рөлі, мән-мағынасы болғандығына шамамыз келгенше тоқталып кеттік.

Бұл атаудың қауіптілігін, тарихи маңызын патша өкіметі де жақсы түсінген секілді.

Сол себепті, оның орнына өзге атауды қолдану, яғни қазақ халқының өткен тарихын бұрмалау немесе қасақана жоққа шығару, т.б. төңірегінде іс-шаралар қолға алына бастағандығын көреміз.

... Казачья Орда. Термин «орда», применявшийся в старых русских источниках в отношении объединений казахских племен, ныне не употребляется, вместо него принят казахский термин «жүз».

Бұдан шығатын қорытынды, яғни «Орда» сөзінің қазақтың ру-тайпаларының бастарын біріктүріші, бір жерге топтастырушы, әскери күш, қатан тәртіпке бағынушы, оны мойындаушылардың мемлекет бірлестігі екендігіне шүбә келтіруге болмайды.

Оны ХІХ ғасырдың екінші жартысында дүниеге келіп, халқымыздың бас бостандығы, тәуелсіздігі, дербес мемлекет болып өз алдына өмір сүруін армандаған, сол жолда үлкен жұмыс және Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Ұ. Құлынбетов, С. Қожанов, Т. Рысқұлов, т.б. айтуымызға болады.

Олар қазақ жерін патша өкіметінің болғандығынан азат етіп, «Алаш орда» мемлекетін құруды алдарына мақсат етіп қойды.

Осы жерде мынадай сұрақ орынды туындайды? Неге Алаш Орда? Неге Алаш хандығы емес?! Алаш мемлекеті, Алаш қанағаты, Алаш өкіметі, Алаш патшалығы, т.б. атауларды неге алмаған деген сұрақтың туындауы заңды ғой деп ойлаймын.

Олар Алаш партиясын (яғни, Алаш Орда партиясы) құрды, 1917 жылы екі рет Бүкілмұсылмандық құрылтай жиналысын өткізді. Ол мұсылман халықтарының басын қосты.

Алдағы Алаш Орда мемлекетінің басқару жүйесі, әскери, милиция, оқу-ағарту, тіл өзекті мәселелерді күн тәртібіне қойды.

Бұл жерде 6-Алаштың басын бір жерге топтастыру мәселесі тұрған жоқпа екен деген ой туындайды. Осыдан кейін, Ұлы Қазан төңкерісі (1917 жылы 25-қазан) болып, Алаш Орда партиясының қайраткерлері екі топқа бөлініп, өз іштерінде түсінбеушіліктер болды. Оның арты немен аяқталғаны белгілі...

1924 жылы 17 желтоқсан күнгі «Ақжол» газетінің бетінде Сұлтанбек Қожанов: «... Қазақ халқының астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қаласы жоқтықтан киіз ауылында болса да, қазақ жұртшылығына жуық болуы керек», - деп жазды.

Сонымен, 1925 жылы 15 сәуірде Ақмешіт қаласында Бүкіл Қазақ еңбекшілері өкілдерінің басын қосқан Қазақ АССР Кеңестерінің V-съезі салтанатпен ашылды.

Бұл съезде әртүрлі мәселелермен қатар, халқымыздың тарихында маныздың деген 2-3 құжат қабылданды.

Яғни, Кеңестердің Бүкіл қазақтың V-съезі «бұдан былайғы жерде «Киргиз» деген атау «Қазақ» деп аталсын деген қаулы қабылдады. Сонымен бірге, съезд «Киргиз» республикасының «Қазақ Республикасы» деп атауға, ал оның астанасы Ақмешітті Қызыл-Орда деп атауға қаулы алды.

Қызылорданың қазақ мемлекетінің астанасы болуымен тарихтың жарқын бір беттері ашылды. 1936 жылы Қазақ АССР-і атауынан Қазақ ССР-на өзгертілгенін атап кетуге болады. Ал енді, 1991 жылы 16 желтоқсан айынан бастап Қазақстан Республикасына айналып, тұңғыш рет тәуелсіз мемлекет болып жарияланды. Осы жерде біздің алдымызға қойып отырған мақсатымыз; Қазақ мемлекетінің қалыптасуы, дамуы және әлемдік аренадан алатын орны деген атауының өзі айтып тұрғандай, сонау ғұндар дәуірінен бастау алған мемлекеттілік ұғымының қалыптасуы, дамуы мен бүгінгі таңда әлемдік аренада өзіндік орыны бар мемлекетке айналғандығына қысқаша

тарихи шолу жасап, бізге белгісіз өткен тарихы мен бүгінгі тарихы арасындағы тарихи сабақтастықта тоқталу болды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках» (1961). Алма-Ата.
«Культура и история Центральной Азии и Казахстана/ проблемы и перспективы исследования», (1996). Алматы.
«Қазақ ССР тарихы» (1983), 2-том. Алма-Ата.
ЛЕВШИН, А.И. (1996). «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей», Алматы.
Алексей Бушков (1997). «Россия который не было» (загадки, версии, гипотезы), М.
АЯҒАН, Б.Ғ., ӘБЖАНОВ, Х.М., МАХАТ, Д.А. (2010), «Қазіргі Қазақстан тарихы», Алматы.
БЕКМАХАНОВА, Н.Е. (1991). «Қазақ ССР тарихы». Алма-Ата: 8-9 класс.
Василий Радлов (1993). *Фридрих Вильгельм*, Алматы: Ана тілі.
ЕГОРОВ В.Л. (1972). «Государственное и административное устройство Золотой орды» / Вопросы истории №2.
КЛЯШТОРНЫЙ, С.Г., СУЛТАНОВ, Т.И. (1992). «Казахстан.Летопись трех тысячелетний», Алматы: Рауан.
Қойшығара Салғарин (1992). «Қазақтың қилы тарихы», Алматы: Жалын.
ҚОҢЫРАТБАЕВ, Ә. (1991). «Көне мәдениет жазбалары», Алматы: Қазақ университеті.
МЕҢЛБАЕВ Ғ.А. (2001). Қазақ халқының тарихында «Орда» және «Жылан» ұғымдарының алатын орны, Алматы.
МЕҢЛБАЕВ Ғ.А. (2017). «Алаш, қазақ ұғымдары мен Ақсүйір Жаббас шежіресінің зерттелу тарихы». Хабаршы, №3-4 (71-72): Алматы.
Мұхамеджан Тынышбайұлы (1990). «Ақтабан шұбырынды», Ана тілі: №7.
ВОЛИН, С. (1939). «Материалы по истории туркмен и туркменей», М. Т.1.
Телжан Шонанұлы (1926). «Қазақ жері мәселесінің тарихы», Қызылорда.
ФЕДОРОВ-ДАВЫДОВ, Г.А. (1960). «Аноним Искандера» и термины «Ак орды», «Кок орды ». –М.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНІҢ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Түйіндеме

Мақалада қазақ және әлем әдеби байланыстары сөз болады. Қазақ әдебиеті коммуникативтік қарым-қатынас нәтижесінде өзге халықтардың әдебиеттерімен де байланысты. Ең бірінші, жиі байланысты түркі халықтарының әдебиеттерімен, орыс әдебиетімен, сонымен қатар ағылшын әдебиетімен байланысын атап өткіміз келеді. Алғашқы кезде қазақ-ағылшын әдеби байланыстары орыс әдебиеті арқылы жүргізілді. Себебі ағылшын тіліндегі көркем туындылардың аудармалары орыс тіліндегі аударма нұсқасы негізінде жүзеге асырылып жатты. Сондықтан да тікелей байланыс емес, ортадағы делдал әдебиет арқылы байланыс орнатылған еді. Бірақ соңғы жылдары, яғни XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басында ағылшын тіліндегі көркем әдебиетті тікелей аудару қолға алынды. Осылайша қазақ және ағылшын әдебиетінің өзара байланысы жаңа сипат алды. Қазақ және әлем әдебиетінің байланыстары жүзеге асып жатты. Сонымен қатар, негізінен, прозалық шығармалар көбірек аударылды. Поэзиялық туындылар бүгінгі күнде тікелей аударылып жатқан жайы бар. Мақалада прозалық шығармалардың аударылуы негізіндегі байланыстар сөз болады.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar

Corresponding Author

Қарылғаш
АБИЛДАЕВА
(Жетекші ф.ғ.к.,
профессор Әбдіқалық
К.С.)

Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық
университетінің
докторанты, [abildaeva-
va.00@mail.ru](mailto:abildaeva.00@mail.ru)

Gönderim Tarihi

Received
12.01.2022

Kabul Tarihi

Accepted
29.01.2022

Atıf

АБИЛДАЕВА,
Қарылғаш (2022).
“Қазақ Және Әлем
Әдебиетінің
Байланыстары”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 87-96.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, ағылшын әдебиеті, әлем әдебиеті, көркем аударма, әдеби байланыс

RELATIONS BETWEEN KAZAKH AND WORLD LITERATURE

Abstract

The article deals with Kazakh and world literary relations. As a result of communicative communication, Kazakh literature is also connected with the literature of other peoples. First of all, we would like to note the connection with the literature of the Turkic peoples, Russian literature, as well as English literature, which is often connected. At first, Kazakh-English literary relations were conducted through Russian literature. Because translations of works of art in English were carried out on the basis of the Russian translation version. Therefore, communication was established not through direct communication, but through mediated literature. But in recent years, i.e. at the end of the XX century and the beginning of the XXI century, a direct translation of fiction into English has been started. Thus, the relationship between Kazakh and English literature has acquired a new character. The connection between Kazakh and world literature was carried out. In addition, mostly prose works were translated more. "I don't know," he said. The article will focus on the links underlying the translation of prose works.

Keywords: *Kazakh literature, English literature, world literature, literary translation, literary communication*

Кіріспе

Қазақ және әлем халқы ғасырлар бойы мәдени, әдеби кеңістікте айырықша тығыз байланыста өмір сүріп келеді. Бұл үдеріс әр дәуірде әртүрлі сипат алды, мысалы кеңестік заманда коммунистік идеологияның, социалистік реализмнің қағидалары негізінде қалыптасты, сонымен қатар әдеби аудармалар да гуманистік бағыттағы шығармалардың аударылуымен сипатталды. Ал қазақ елінің бүгінгі 30 жылдық тәуелсіздігі кезеңінде тарихи-қоғамдық жағдайдың ауысуынан, әдебиеттің идеялық-эстетикалық мазмұнының күрт өзгеруінен әдебиетаралық қарым-қатынас мәселесі жаңаша шешім таба бастады. Осыған сәйкес әлем әдебиетінің қазақ тіліне аударылуы, сонымен қатар қазақ әдебиетінің әлем тілдеріне аударылуы – қазақ және әлем әдебиетінің байланыстарын көрсетеді.

Әр ұлттың әдебиеті даму өзге ел әдебиеттерімен қарым-қатынасқа түседі. Олардың арасында мазмұндық, пішіндік ауыс-түйістер болып жатады. Көп жағдайда бұл факторлар әдебиеттің дамуына оң әсер етеді. Сондықтан бір әдебиеттің басқа әдебиеттермен араласуға ынтықтығын, құлшынысын әдебиетшілер қолдап, қолпаштап отырған.

XX ғасырдың соңғы ширегінде қазақ және әлемдік әдеби байланыстарда күрделі құбылыстар, сапалық өзгерістер мол болды. Бұл қазақ әдеби байланыстарының ішінара жоспарлы, белгілі бір дәрежеде жүйелі түрде ұйымдастырылған кезеңі болды. Әдебиеттер арасындағы көркемдік-эстетикалық ортақ мәселелермен қоса, ұлттық әдебиет төңірегіндегі жалқы мәселелер көріне бастады. Қазақ-орыс әдеби байланыстары түрлі формаларда жүзеге асып, қос ұлттық әдебиеттердің арасында байланыстар ішкі де сыртқы да факторлар арқасында қарқынды жүрді. Қазақ және ағылшын әдеби байланыстары XX ғасырда тікелей байланыс болмады деп айтуымызға негіз бар. Себебі бұл кезеңдегі ағылшын тіліндегі көркем туындылар ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылмады. Орыс тіліне аударылған ағылшын әдеби шығармалары қазақ тіліне аударып барып, оқырман қауымға ұсынылды. Осы себептен орыс тіліндегі аудармасы негізінде қазақ тіліне аударылғандықтан, орыс тілін транстілдік қызмет атқарды дей келіп, тек қазақ-ағылшын екітілдік аудармалар емес, үштілдік аударма ретінде қарастырып отырмыз. Сондықтан ағылшын тіліндегі шығармаларды орыс тілі арқылы қазақ тіліне аударғандықтан, орыс-қазақ әдеби байланыстары туралы айтамыз.

Қазақ әдебиетінің Мәскеудегі, орыс әдебиетінің Алматыдағы күндерін ұйымдастыру үрдісі XX ғасыр басынан басталып, ортасына дейін жалғасып жатты. Соңғы ширегінде мұндай байланыстар аймақтық деңгейдегі күндерге ауысты, яғни Қазақстан облыс орталықтарында орыс әдебиетінің күндері өте бастады. Ал XXI ғасырдың басында Қазақстан тәуелсіздігінің алған соң жеке мемлекет ретінде әдеби байланыстарды нығайтуға бағытталған жұмыстар жүргізілді. Бүгінде қазақ және әлем әдебиетінің байланысы күштірек. Тек орыс әдебиетімен ғана

байланысты емес, түркі халықтары әдебиетімен, француз, итальян, ағылшын әдебиеттерімен тікелей байланыста жұмыстар жүргізілуде.

Қазақстанда орыс әдебиетінің тарихы мен жекелеген ақын-жазушылардың шығармашылығы арнайы зерттеліп, Ресей ғылыми орталықтарында қазақ әдебиетінің мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер жазылды.

Орыс-қазақ әдеби қатынастарының XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші онжылдығы К.Ш. Кереева-Канафиева зерттеуіне арқау болды (Кереева-Канафиева, 1980: 280).

Қазақ-орыс әдеби байланыстарын зерттеген Е. Солтанаева қазақ және орыс әдебиетінің байланыстарына арналған еңбектерді талдай отырып, бұл саланы зерттеудің әдебиеттануымызда тұрақталған дәстүрлері бар екендігін баса айтқан жөн дей келіп, «1) қазақ-орыс әдеби байланыстарының белгілі кезең шеңберіндегі әдеби процеспен бірлікте арнайы зерттелуі; 2) қазақ және орыс әдебиетінің кейбір мәселелерінің әдеби байланыстар контекстінде зерттелуі; 3) Қазақстанда орыс әдебиетінің зерттелуі. Яғни бұл саланы зерттеудің әдебиеттануда осындай дәстүрлері орныққан» деген пікір білдіреді (Солтанаева, 2015: 219-224).

Орыс ғалымдары мен жазушылары қазақ қаламгерлерінің шығармашылық лабораториясына қызығушылық танытып, олардың шығармаларын әлем әдебиеті мәселелерімен тұтастыра қарастырған монографиялық еңбектері арқылы ғылыми байланыстарды нығайтып жатты. Мұндай тығыз ымыраластық екі елдің түрлі ресми, бейресми ұйымдары арасында, ғылыми орталарда, білім ордаларында, жеке тұлғалар деңгейінде жүзеге асты.

Әлем әдебиетін байланыстыратын *көркем аударма* деуімізге болады. Қазақ тіліне аударылған көркем аударма сол халықтың менталитетін білуге, кейде сіңіруге де алып келеді. Сондықтан, оны зерттеп, қандай шығармалар аударылу керектігін саралап, адамзатқа, оқырман қауымға сұранып тұрған шығармаларды аударып, әдеби байланысты күшейту керек деп ойлаймыз. Бұл ретте аударманы, оның

ішінде көркем аударманың сапасына баға беру, көлемін, ауданын, даму динамикасын, оны оқыту мәселелері арнайы қарастыруды қажет етіп отыр.

Қазақ-ағылшын әдеби байланыстары рухани сұқбаттың табысты өрістеуіне де жол ашады. Қос әдебиеттегі рухани идеялар, гуманистік идеялар, адамгершілік төңірегіндегі сұқбаттар, шығармашылық бәсекелестік мәселелері де әдеби байланыстың қозғаушы күшіне жатады. Аталған мәселелер төңірегіндегі үндестік те әлі күнге дейін сөз бола қойған жоқ.

Бүгінгі күні қазақ және орыс әдебиетінің байланыстарын зерттеудің әдебиеттануымызда қалыптасқан дәстүрлері бар. Қазақ-орыс әдеби байланыстарының саналуан мәселелері қазақ әдебиетін зерттеуші көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Мәселен, М.Әуезов, М.Фетисов, Л.Соболев, Е.Лизунова, З.Кедрина, И.Габдиров, Ш.Кереева-Қанафияева, М.Қаратаев, Н.Смирнова, Ш.Сәтбаева, С.Сейітов, З.Ахметов, Н.Нұрмағамбетова, П.Косенко, Н.Ровенский, М.Базарбаев, З.Қабдолов, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, Ш.Елеуқенов, Т.Кәкішев, Н.Жуанышбеков, Б.Майтанов, В.Бадиков, Б.Мамраев, Р.Нұрғалиев, Т.Есембеков, Н.Сағындықова, С.Ананьева, Д.Қонаев, Р.Қайшыбаева, Р.Батырбекова, Р.Абишева секілді ғалымдарды атауға болады.

Осы бағытта қазақ әдебиетінің орыс әдебиетімен байланысын белгілі кезеңнің әдеби процесімен бірлікте арнайы зерттеу еңбектер жазған М.Фетисов, Ш.Кереева-Қанафияева, Ш.Сәтбаева, Б.Мамраев, Р.Батырбекова, С.Ананьева, Д.Қонаев секілді ғалымдарды атауға болады.

Әдеби байланыстардың теориясын, әдістемелік негізін сараптаған В.М.Жирмунский, М.П.Алексеев, Н.И.Конрад, Г.И.Ломидзе, И.Г. Неупокоева, М.Х.Маданова, Б.Б.Ысқақов, Ө.Күмісбаев, Б.Омаров, Р.Қайшыбаева және т.б. ғалымдардың іргелі еңбектері жарық көрді.

Соңғы жылдар салыстырмалы әдебиеттану мамандығы бойынша қорғалған диссертацияларда қазақ-орыс әдеби байланыстары арнайы зерттеу нысаны болған, дегенмен, қазақ және ағылшын тілінегі аударма туралы, яғни әдеби байланыс туралы арнайы зерттеулер аз. Біздің

болашақтағы зерттеу жұмысымыз, осы тақырыпқа арналмақ.

Қазақ әдебиетіне ағылшын прозасы көбірек аударылған. Сондай аудармалардың бірі – Э. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысы. Р.Ж. Есбалаева «Шал мен теңіз» туындысындағы кейіпкерлер психологизмін талдайд. Бұл туындыны қазақ тіліне аударған – Н. Ғабдуллин. Мақала авторы: «Қазақ әдебиетіне Н. Ғабдуллиннің аудармасы арқылы кеңінен танымал Э. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесіне үңілгенімізде балықшы шалдың психологиялық жай-күйі шығармада шебер бейнеленгенін байқаймыз. Алғашқы абзацта-ақ, балықшы шалдың қайығымен Гольфстримге күнде жалғыз шығып жүргені, шалдың теңізде сексен төрт күн бойы қармағына ештеңе іліктіре алмағаны баяндалады. Алғашқыда бір жарым айдай жанына бір бала серік болған еді, қолға балық түспеген соң баланың ата-анасы «жолын қырсық шалған сорлы-бейбақ» шалдың жанында жүргенін қаламай, басқа қайыққа ауыстырды. Сонда да, үмітін үзбеген шалдың ұшы қиыры көрінбейтін теңізге балық аулауға жалғыз шығуы – шығармадағы ситуациялық жағдайдан гөрі психологиялық күйді көрсетуге бағытталған туынды екенін аңғартады» (<https://adebiportal.kz/kz/news/view/22195>).

Жалпы адамзат баласына психологиялық ахуал ортақ болғандықтан, мұндай кейіпкерлер, оның күй-ахуалдары да ортақ болмақ. Қазақ прозасында да мұндай ортақтықтар кездеседі. «Қос жазушы да психологиялық көріністі бейнелеуде үлкен шеберлік танытқан. Э. Хемингуэйде Террассаға келген бір топ туристердің жағалауға шығып қалған акуланың қаңқасына қарап, «Tiburon» (теңіз қасқыры) - деп, таңқалуы, қарт балықшының қандай күшті бағындырғанын айқын колоритпен сипаттаған. Бұл көрініс Э. Кекілбаевта Еңсептің қазған құдығы жер асты теңізіне құятын арнаны тауып, өзінен өзге ешкім білмесе де мақсатына қол жеткізгенін байқауға болады. Сюжет шешімінде, «Еңсеп қазғаннан» таусылмайтын тұщы судың жаңбырсыз жылдары да тартылмастан лықылдап жатуы – Еңсеп образын биіктете түскендей. Шығарманың шарықтау шегінде жеңіс пен жеңілісті қатар сипаттап, антитезалық

қорытынды жасау - біз сөз еткен екі туындының да қайталанбас жетістігі» (<https://adebiportal.kz/kz/news/view/22195>).

Сонымен қатар қазақ әдебиетіне тікелей аудаылған көрем туындылар да бар. Атап айтар болсақ, Әділ Ахметовтің Агата Кристидің еңбектерін аударды. Түпнұсқадан тікелей аударуға А. Тәжитов, А.Ақжігітов, С.Сүлейменов сынды авторлар тікелей адармаға өз үлестерін қосты.

Біз өз зерттеуімізде аударманың екі түрін жіктеп көрсеткіміз келеді. Оның біріншісі – классикалық шығармаларды аудару, екіншісі – қазіргі әдеби шығармаларды аудару.

Дәурен Берікқажұлы өте өнімді түрде ағылшын тілінен тікелей адарма жасап жүр. «Бәрі-бәрі шағылысқан айнаға» (1830-1886); Р. Ходжсон «Есалаңдар көшесінде» (1871-1962); К. Сэндберг «Құрыштың дұғасы» (1878-1967); және дәл осындай 20-ға жуық көркем аудармалар жасаған.

Сонымен қатар тек ағылшын тілінен қазақ тіліне ғана аударылмаған, қазақ тіліндегі туындылардың ағылшын тіліне аударылу үдерісі де жүргізілген.

Соңғы жылдары бірталай қазақ жазушыларының еңбектері ағылшын тілінде жарық көрді. 2017 жылы британ аудармашылары Саймон Холлингсворт пен Саймон Гейган қазақ PEN клубының өтінішімен үш қазақ классигінің: Мұхтар Әуезов, Герольд Бельгер және Оралхан Бөкеевтің шығармалары аударылса, америкалық аудармашы Шелли Фэйрвезер-Вега Қазақстанның қазіргі заман қаламгерлерін оқырмандарға онлайн әдеби журналы арқылы таныстырып, тағы бір жобаны іске асырды. Қазақ аудармашысы Зәуре Батаева британ және америкалық әріптестерінен «Мәдениет порталы» үшін арнайы сұқбат алған еді.

Саймон Гейган: «Әуезовтің әңгімелері арқылы ағылшын тілді оқырмандар осы бір назардан тыс қалған алып аймақтың мәдениеті мен ландшафты, тарихы жайлы аса қызықты да терең түсінік алары анық. Ең бастысы, бұл жазушылар өздерінің әдеби ерекшеліктерінің арқасында заманауи және өткен заманның ең белгілі Батыс Еуропалық

жазушыларының қатарынан орын ала алады деп ойлаймын» дейді сұқбатында (<http://madeniportal.kz/article/1094>).

Шелли Фэйрвезер-Вега: Соңғы бірнеше жылда тек қана Орталық Азия әдебиетіне үңілу мүмкіндігіне ие болдым. Қазақстан, Өзбекстан және бүкіл осы аймақ жайлы ақпарат ағылшын тілінде сөйлейтін әлемде аз тараған. Менің елімдегі көптеген адамдардың санасында ежелгі өркениеттер туралы түсінік шектеулі. Шыңғыс хан, кеңестік ядролық сынақтар туралы бұлыңғыр түсініктері болуы мүмкін, бірақ одан басқа ештеңе жоқ деуге болады. Сондықтан, бір жағынан, біздің осы аймақтан аударған кез келген жобамыз сәттілік болып табылады және ол біздің аймақ туралы ақпараттық білімімізге үлкен үлес қосады» дейді. Бұл пікір біздің де көкейімізге қонады (<http://madeniportal.kz/article/1094>).

Сонымен қатар қазақ авторларын аударуда мынадай пікір білдіреді: «Зира Наурзбаеваның әңгімелері ғажап та әсерлі: оның оқиғалары оқырман жүрегінде өте күшті сезім тудырғанымен, прозасы шынайы сезім мен арзан сентименталдық арасындағы шекті ешқашан бұзбайды. Өз басым осы қаңтарда «Words Without Borders» журналынан ағылшын тілінде жарық көрген Айгүл Кемелбаева мен Зәуре Батаеваның әңгімелеріне ұқсас дүниелерді ешқашан оқыған емеспін. Олардың әлемде әлі ешкім айта қоймаған хикаялары бар. Мен осы жазушылардың барлығын әлі де аударма түсуден және олардың жұмысын бүкіл әлемге таныстырудан шаршамаспын» (<http://madeniportal.kz/article/1094>). Бұл пікір қазақ авторларының шығармаларының әлем халқына берері бар екенін көрсетеді. Деңгейінің төмен емес, керісінше жоғары екенінен хабар береді. Әлем әдебиетінде орны бар екенін білдіреді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қазақ-ағылшын әдебиетінің байланысы өзара теориялық, көркем аударма тұрғысынан өте жоғары десек те болады. Бұл байланыс өткен ғасырдың алғашқы кезеңдерінен бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Бірақ бұл байланыс әр кезеңде әртүрлі сипатта орын алған.

Алғашқыда орыс тіліне аударылған ағылшын әдеби шығармалары қазақ тіліне аударылса, бүгінде бұл шығармалар ағылшын тілінен тікелей аударылып жүр. Бұл қазақ-ағылшын әдеби байланыстарының нығайғанын көрсетеді. Бүгінгі күнде ағылшын әдебиетінен прозалық шығармалар көбірек аударылған. Екі жақты әдеби байланыс тек біржақты емес, қатар өрбуде, демек, тек ағылшын тіліндегі шығармалар ғана қазақ тіліне аударылып жатқан жоқ, сонымен қатар қазақ авторларының шығармалары да ағылшын тіліне аударылуда. Осылайша қазақ-ағылшын байланыстары жандануда.

Әдебиеттер

Ағылшын тіліне аударылып жатқан әдеби шығармалар.
<http://madeniportal.kz/article/1094>.

ЕСБАЛАЕВА, Р.Ж. «Шал мен теңіз»: Прозадағы психологизм
<https://adebiportal.kz/kz/news/view/22195>
<https://adebiportal.kz/kz/news/view/22195>

КЕРЕЕВА-КАНАФИЕВА, К.Ш. (1980). Русско-казахские литературные отношения (вторая половина XIX века – первое десятилетие XX века). - Алматы: Казахстан.

СОЛТАНАЕВА, Е. (2015). Қазақ-орыс әдеби байланыстар тарихын зерттеудің мәселелері. БҚМУ Хабаршысы №4-ж.

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
ӨНІРЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУЫНДАҒЫ
СӘЙКЕССІЗДІКТІ
ТӨМЕНДЕТУДІҢ НЕГІЗГІ
БАҒЫТТАРЫ**

Түйіндеме

Өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі терең дифференциация бірыңғай әлеуметтік-экономикалық кеңістіктің ыдырауына және экономикалық және әлеуметтік құрылымдарда аумақтық сәйкессіздіктердің пайда болуына әкеледі, бұл тек өңірлік ғана емес, сонымен бірге ұлттық шаруашылықтың жұмыс істеу тиімділігінің төмендеуін білдіреді. Аумақтық әлеуметтік-экономикалық диспропорция бірқатар жағымсыз салдарлармен бірге жүретіндіктен, оларды жеңу әлемнің елдері мен өңірлеріндегі мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты ретінде анықталады. Сондықтан, мақаланың мақсаты – Қазақстан Республикасының өңірлік дамуындағы экономикалық сәйкессіздіктерді талдау және оларды жеңу жолдарын қарастыру.

Кілтті сөздер: өңір, әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, дифференциация, диспропорция.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author
СМАГУЛОВА Г. С.
СЕРМАФАМБЕТ Ү. М.

Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ, э.ғ.к., профессор
м.а. gssmagulova@gmail.com

Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ докторанты,
maratovna0195@gmail.com

Gönderim Tarihi
Received
13.01.2022

Kabul Tarihi
Accepted
25.01.2022

Atf
СМАГУЛОВА, Г. С.,
СЕРМАФАМБЕТ, Ү. М.
(2022). “Қазақстан
Республикасы Өңірлерінің
Әлеуметтік
Экономикалық
Дамуындағы
Сәйкессіздікті
Төмендетудің Негізгі
Бағыттары”, *Uluslararası
Türk Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 97-104.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

THE MAIN DIRECTIONS OF REDUCING THE DISPARITY IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Excessive differentiation at the level of socio-economic development of the regions leads to the disintegration of a single socio-economic space and the emergence of territorial imbalances in economic and social structures, which entails a decrease in the functioning efficiency of not only regional, but also the national economy as a whole. Since territorial socio-economic imbalance is accompanied by a number of negative consequences, their overcoming is defined as an important direction of state policy in most countries and regions of the world. Therefore, the purpose of the article is to analyze economic imbalances in the regional development of the Republic of Kazakhstan and consider ways to overcome them.

Keywords: region, socio-economic inequality, differentiation, disparity.

Кіріспе

Қазақстан әлемнің көптеген елдерімен қатар өңірлердің қарқынды даму проблемасымен бетпе-бет келеді және оны шешудегі өз тәжірибесін жинақтады. Сонымен қатар, соңғы жылдары жергілікті әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерді талдау барысында мемлекет қабылдаған шаралардың тиімділігінің аз екендігін көрсетті және өңірлік ерекшеліктер мен халықаралық тәжірибені ескере отырып, жүргізілетін өңірлік саясатқа өзгерістер енгізу қажеттілігін айқындайды.

Қазақстанның өңірлік саясаты ұлттық экономиканың экономикалық өсуінің маңызды нүктелері болып табылатын урбанизация және агломерация процестерін ынталандыру мен реттеушілік дамытуды, экономикалық және демографиялық әлеуеті бар перспективалы елді мекендерді дамыту мен қолдауды қамтитын ұтымды өңірлік ұйымды қалыптастыруды қамтамасыз етуге арналған, бұл урбанизация өңірлік даму үдерістерінің әлемдік даму үрдістеріне сәйкес келеді.

Өңірлік әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктер әлемнің көптеген елдеріне тән, Қазақстан бұл жерде бірегей

емес. Қазақстан Республикасының аумағы 14 облыстан, 3 республикалық маңызы бар қаладан тұрады. Қазақстан өңірлерінің экономикасының құрылымына қарай келесідей категорияға бөлуге болады. Мұнай өндіруші- Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Маңғыстау облыстары, өнеркәсіптік- Павлодар, Шығыс Қазақстан, Қарағанды облыстары және ауылшаруашылық - Ақмола, Алматы, Қостанай, Жамбыл, СҚО және Түркістан облыстары жатады. Елдің мұнай өндіруші және өнеркәсіптік өңірлерде көптеген экономикалық көрсеткіштер бойынша жағдай әл-ауқаты жоғары болса, ал ауыл шаруашылығымен айналысатын өңірлерінде күрделі болып қалуда.

Республикада жүзеге асырылып жатырған өңірлерді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламаларда «Өңірлер арасында жан басына шаққандағы ЖӨӨ бойынша дамудың алшақтығы» деп аталатын нысаналы индикатор маңызды болып табылады (Өңірлерді дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2019). Ол өзінің мазмұны бойынша өңірлер арасындағы әлеуметтік-экономикалық дифференциация деңгейінің нақты көрінісін көрсетуі тиіс. 2019 жылғы көрсеткіш бойынша жан басына шаққандағы ЖӨӨ бойынша ең жоғары көрсеткішті Атырау облысы – 14584,4 мың теңге және ең төмен көрсеткішті – 1008,1 мың теңге Түркістан облысы көрсеткен және ондағы айырмашылық 15 есені құрады. Осы көрсеткішке қарай отырып, Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының теңсіздігін еңсеру жолдары өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуы жағынан жоғары дифференциация тән екенін байқауға болады.

Халықаралық тәжірибені зерделеу бізге ғылыми әлемде өңірлердің дамуындағы сәйкессіздіктерді тегістеу мәселесіне қатысты ұғымның мазмұны мен мағыналық жүктемесі бойынша бірыңғай пікір жоқ деген қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Әрбір ел өзінің ерекшеліктері мен көзделетін мақсаттарын ескере отырып, өңірлік саясаттың мәні мен мазмұнын дербес қалыптастырады. Сонымен қатар, өңірлердің біркелкі емес даму проблемасын шешудің әлемдегі бар шешімдеріне карамастан, олардың барлығы

теңестірудің түпкілікті мақсатын біріктіреді – бұл мемлекеттің бүкіл аумағында халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатының біркелкі деңгейіне қол жеткізу.

Осы тұрғыда Мемлекет басшысы қазіргі заманғы үрдістер мен сын-қатерлерді ескере отырып, өңірлік дамудың барлық жүйесін жаңғырту бойынша бірқатар жаңа міндеттер қойды. Жаңа жағдайлардағы өңірлік саясат стратегиялық жоспарлау институттарының – мемлекеттің, өңірлердің, бизнестің, қоғамдық бірлестіктердің және сараптамалық қоғамдастықтың жаңартылған рөліне көбірек сүйенуге тиіс.

Қабылданған шараларға қарамастан, қолданыстағы бағдарламалық құжаттар (мемлекеттік, үкіметтік, салалық, өңірлік) ведомстволық және тар көзқарасқа ие және өңірлік саясаттың басымдықтарға жетуіне нашар бағытталған. Олардың негізгі бағыты "өсу нүктелері" (макроаймақтар, хаб-қалалар, агломерациялар, "бірінші / екінші / үшінші деңгейдегі" қалалар) түріндегі табысты өңірлерді қолдау болып табылады, ал артта қалған өңірлер кездесетін мәселелерді еңсеру тікелей қудаланбайды.

Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық өңірлік даму деңгейінде бар елеулі кемшіліктерді төмендету үшін біз екі бөліктен тұратын Жол картасы түрінде алгоритм ұсынамыз. Ол ел аумағында экономикалық қызметтің тиімді және біркелкі бөлінуіне қол жеткізу үшін белгілі бір өңірлерде селективті әсер етуден тұратын мемлекеттік органдардың саналы белсенділігін айқындайтын таңдаулы өңірлік саясатқа негізделген.

Объективті селективті өңірлік саясат мақсаты екі құрамдас бөлікті қамтитын аймақтардың экономикалық саясатының міндеттеріне сәйкес анықталады: «тиімділік» және «теңдік». «Теңдік» моделі аймақтардың экономикалық саясаты артта қалған аумақтарға ішінара әсер еткен кезде қолданылады. "Тиімділік" моделі әсер дамыған аймақтарға ("өсу полюсі") жүргізілген кезде қолданылады. Мазмұндық бөлікте селективті аймақтық саясат поляризацияланған және теңестіруші болып бөлінеді.

Поляризацияланған селективті саясаттың мақсаты басқа қалған субъектілерді елемей, дамудың салыстырмалы

жоғары әлеуетіне ие нақты өңірлерге көмек көрсетуге арналған. Мұндай тәсіл «Локомотив» рөліне таңдап алынған өңірлерге инвестициялардың ағуына алып келеді.

Селективті аумақтық саясатта тегістеу тәсілі қолданыстағы жиыннан таңдап алынған әрбір нақты елдің мүдделерін ескере отырып, таңдаулы өңірлерден таңдаулы әсер ету негізінде жоғары деңгейдегі әкімшілік-аумақтық бірліктерді дамытуда саралауды тегістеу үшін қолданылады. Тегістеу саясаты, артта қалу аяңдары теңестіру объектісі болғанда ынталандырушы бағытқа ие болады және тек нарық институттарына ғана сене отырып, мемлекеттің араласуынсыз қол жеткізе алмайтын мақсаттардың орындалуын қамтиды. Мақсатты мазмұнның арқасында бұл саясат жалпы трансферттер арқылы мемлекеттен мемлекеттік қолдаудың ұқсас шаралары бойынша ерекшеленеді және көп жағдайда қоныс аударылған мегаполистердің теңсіздікті түзету объектілеріне түсіп жатқанда кедергі келтіретін рөл атқарады (Самарина, 2016: 300).

Өңірлік диспропорциялардың жоғары қарқынының төмендеуі белгілі бір қиындықтарға әкеп соғады, өйткені ғылыми көздерде селективті аумақтық саясатты іске асыруды объективті бағалау әдісі жоқ. Сонымен қатар, өңірлердің даму бағдарламалары мұндай саясат үшін тиімді ынталандыру құралы болып табылады және аумақтық дамудың сыртқы және ішкі факторларын белсендіруге бағытталған бірқатар тәсілдерді қамтиды (Леонов, 2011: 6).

Селективті өңірлік саясаттың тиімділігі үшін екі критерий бар: проблемалық аумақтар санының динамикасы және өңіраралық теңсіздіктер динамикасы. А.Г. Гранберг маңызды заңдылық қалыптастырды - өңіраралық теңсіздіктердің артта қалған аумақтар санының динамикасына әсері және бұл құбылыс «Өңірлік даму проблемасы» деп аталды (Гранберг, 2012: 576). Осылайша, ғалым өңірқаралық теңсіздіктердің артуы сөзсіз проблемалы аудандардың көбеюіне алып келеді деп атап өтті. Теңдестіруші өңірлік саясат аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері олардың индикаторларын

тепе-теңдік күйіне келтіру үшін жүзеге асырылатын бірқатар құралдарға ие.

Осылайша, теңдестіруші селективтік өңірлік саясат қолданыстағы бағдарламалық және стратегиялық құжаттарда қабылданған және артта қалған, «әлсіз» өңірлерге жеткіліксіз назар аударған кезде «өсу полюстері» ретінде табысты өңірлердің одан әрі дамуына ықпал ететін поляризацияланған түрдегі саясат Қазақстанда жүргізіліп жатқан саясаттан гөрі артық және тиімді деп қорытындыға келдік. Бұл өңірлік деңгейдегі сәйкессіздіктің өсуіне алып келеді, проблемалық аумақтық бірліктердің санын арттырады. Керісінше, оң нәтижелер бірінші кезекте әлсіз дамыған аумақтарды қолдайтын теңестіру селективті өңірлік саясат көрсетті.

Өңірлер арасындағы айырмашылық әрдайым болады. Өңірлердің теңдестірілген дамуынсыз бүкіл мемлекеттің тұтас дамуы мүмкін емес екенін түсіну керек. Үкіметтің бұл айырмашылықты қысқартудағы негізгі міндеті. Айырмашылықтар келесі негізгі себептерде көрінеді:

- табиғи-климаттық және географиялық айырмашылықтары;
- еңбек пен капиталдың біркелкі бөлінбеуі;
- бюджетаралық қатынастардың қазіргі жүйесі.

Қоғамның даму процесінде осы факторлардың рөлі, оның өндірістік мүмкіндіктері және қажеттіліктердің деңгейі мен мазмұны өзгеруде. Сондықтан "бірінші табиғат" факторларының артықшылықтары мәңгілік емес. Мәселен, егер ерте индустриялық кезеңде аумақтың дамуының маңызды факторлары табиғи ресурстармен қамтамасыз етілуі және географиялық орналасуы болса, онда постиндустриалды кезеңде адами капитал мен институттар бірінші орынға шығады. Яғни, табиғи ресурстардың маңыздылығы салыстырмалы түрде төмендеген кезде, басқа артықшылықтар жиынтығы бар басқа аумақтар көшбасшы болады. Осылайша, объективті қолданыстағы немесе арнайы "өсірілген" артықшылықтарсыз өңірлердің экономикалық теңсіздігін азайту мүмкін емес.

Сонымен қатар, "бірінші табиғат" факторларын өзгерту өте қиын, бірақ "екінші табиғатты" - адам капиталы мен институттарды - қоғамның, мемлекет билігінің жақсаруы.

Адами капитал әлеуметтік қызметтерді дамыту арқылы қалыптасады, сондықтан өңірлердің экономикалық емес, әлеуметтік теңсіздігін төмендету маңызды міндет болып табылады, өйткені жинақталған адами капитал ғана өсудің тұрақтылығы мен жоғары сапасын қамтамасыз етеді. Демек, әлеуметтік салада аумақтық айырмашылықтарды жеңілдету императиві сөзсіз (Зубаревич, 2008: 24).

Осы міндеттерді шешудегі бағыттардың бірі ретінде кеңістіктік әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті еңсеру, аумақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру агломерациялық әсерді - халық пен экономиканың аумақтық шоғырлануын ынталандыруда көрінеді.

Қазіргі елдің жағдайындағы аумақтық даму мәселелерін шешудің төрт негізгі бағыты бар:

– агломерацияларды дамыту (институционалдық жаңғырту және инфрақұрылымдық инвестициялар);

– басқарылатын перифериялық қысу (кеткісі келетіндерге көмек, қалған адамдарға тиімді негізгі әлеуметтік қызметтер);

– халықтың ұтқырлығының өсуіне жәрдемдесу (ұтқырлық факторларының бірі-халық табысының өсуі);

– аумақтық мәселелерді шешуде билік-бизнес-халықтың өзара әрекеттесу жүйесін құру.

Дәл осындай жағдайларда және осындай тенденцияларда аумақтық ресурстардың жеткілікті шоғырлануына, аумақтық проблемаларды шешу үшін бюджет қаражатын тиімді пайдалануға қол жеткізуге болады. Нәтижесінде, дәл осындай жағдайларда өңірлік және әлеуметтік саясаттың тиімді интеграциясын жүзеге асыруға болады. Мұндай интеграцияның міндеті - ішкі әлеуметтік шиеленістерді әлсірету, елдің тұтастығы мен бірлігін сақтау. Жүргізіліп жатқан интеграциялық саясаттың басымдықтары болуға тиіс:

- ірі қалаларды, өңірлердің орталықтарын және олардың агломерацияларын дамытуды жеделдету;
- аумақтардың бәсекелестік артықшылықтарының шоғырлануы;
- бизнес пен ел тұрғындарының көпшілігі үшін экономикалық қашықтықтың төмендеуі;
- халықтың қалыпты өмір сүру деңгейін және табысын ұлғайтуды қамтамасыз ету, еңбек нарығын дамыту және халықты жұмыспен қамту мен әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету;
- аумақтық әділеттілік қағидаттарын іске асыру;

Қорытынды

Өңіраралық экономикалық дифференциацияны төмендету, артта қалған өңірлерді орта деңгейге дейін көтеру өңірлік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

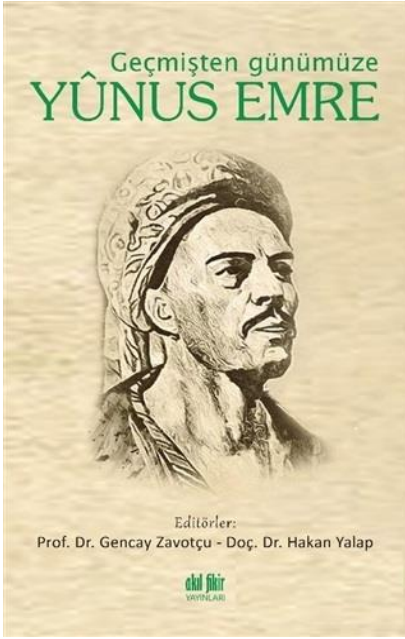
Әлеуметтік және экономикалық саясатты өңірлік теңсіздікті жөну тұрғысынан біріктіру аумақтың дамуындағы әлеуетті мүмкіндіктерді анықтайтын фактілердің барлық түрлерін барынша ескеруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- ГРАНБЕРГ, А. Г. (2012). Региональное развитие: опыт России и Европейского Союза: монография, М.: Экономика. – 576 с.
- ЗУБАРЕВИЧ, Н. В. (2008). Социально-экономическое развитие регионов: мифы и реалии выравнивания, Журнал «SPERO» №9. – 24 с.
- ЛЕОНОВ, С. Н., СИДОРЕНКО, О. В. (2011). Селективная региональная политика как самостоятельный тип региональной политики государства // Электронный вестник. – №28. – С. 1-6.
- Өңірлерді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 990 қаулысы, <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000990>.
- САМАРИНА, В. П. (2016). Особенности оценки неравномерности социально-экономического развития регионов // Проблемы современной экономики, №1 (25). – С. 300-304.

**YAYIN TANITIM:
VEFATININ 700. YILINDA
YÛNUS YOLUNDA BİR ESER:
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
YÛNUS EMRE
(ISBN: 9786257497374)**

Anadolu’da siyasi birliğin bozulduğu, toplumun huzursuzlaştığı, halkın canı ve malıyla tehdit edildiği bir dönemde insana sevmeyi ve merhameti öğretmek için çabalayan Yûnus Emre’nin vefatının üzerinden

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CILT 5 / SAYI 1 / OCAK
2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**
Yasir DAĞERİK

Nevşehir Hacı Bektaş
Veli Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü
yasirdagerik@gmail.com

**Gönderim Tarihi
Received**
29.12.2021

**Kabul Tarihi
Accepted**
25.01.2022

Atfı
DAĞERİK, Yasir (2022).
“Vefatının 700. Yılında
Yûnus Yolunda Bir Eser:
Geçmişten Günümüze
Yûnus Emre”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/1), 105-112.

YAYIN TANITIM
BOOK INTRODUC-
TION

geçen yüzyıllara rağmen bugün dahi onu okuyup anlamak isteyene söylediği pek çok şey vardır. Yûnus'un insana duyduğu ve öğretmek istediği bu içten sevgi, toplumun manevi yaralarını sarabilecek, insana insanca yaşamayı öğretecek ve geçici dünya hayatının yükünü faydalı bir birikime dönüştürebilecek türdendir. Bunu yaparken insanlar arasında ayırmadan, ötekileştirmeden, dil, din, renk farklılığı gözetmekten uzak duran Yûnus "*Sevelüm sevillelüm dünyâ kimseye kalmaz*" mısraıyla niyetini ve sebebini açıkça ifade eder.

Yûnus Emre hakkında bugüne dek sözlü veya yazılı olarak dile getirilmiş her bilgi, yapılmış her araştırma, basılmış her kitap onun anlatılması ve anlaşılması için birer adım niteliğindedir. Yûnus'un mısralarındaki insana hitabı, onu okuyan ve anlamak isteyen insanların aktardıklarıyla birleşir ve zihinlere ulaşır. "Yûnus Emre öldükten sonra, kendiyile çağdaş yahut kendisinden zaman bakımından önce diğer birtakım halk mutasavvıfları gibi az zamanda unutulup gitmedi; aksine, ünü bütün Anadolu ve Rumeli sahalarına yaygınlaşarak bütün halk sınıfları arasında yüzyıllarca yaşadı." diyen M. Fuad Köprülü, Yûnus Emre'nin yüzyıllara rağmen hala taze kalabilen sözlerinden ve üslubundan bahseder (Köprülü, 2009: 262). Prof. Dr. Gencay Zavotçu ve Doç. Dr. Hakan Yalap'ın editörlüğünde hazırlanmış olan *Geçmişten Günümüze Yûnus Emre* adlı eser "Yûnus Emre ve Türkçe Yılı'nda onun anısını yaşatmaya bir kitapla katkıda bulunmak" için kaleme alınmıştır. Yûnus'u anlamak ve anlatabilmek ümidiyle hazırlanan bu kitapta Prof. Dr. Gencay Zavotçu *Yûnus Emre'nin Ümmîliği ve Türkçesi*, Doç. Dr. Hakan Yalap *Yûnus'un Nazarından Âleme Bakış*, Dr. Öğr. Üyesi Abdulmuttalip İpek *Yûnus Emre'de Varlığın İnşası ve 'Arzû Kılursın' Redifli Şiir*, Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Evat *Yûnus Emre Divânı'nda Birlik Fikri*, Tuba Bahadır Öztürk *Yûnus Emre'de İnsan Algısı ve Anlayışı*, Doç. Dr. Cem Yılmaz Budan *Yeni Türk Edebiyatı Sahasına Yansımalarıyla Yûnus Emre* ve Öğr. Gör. Fatih Kıran *Yûnus Emre'nin Günümüz Âşıklarına Etkisi* başlıklı bölümleri kaleme almışlardır.

Zavotçu, Yûnus Emre'nin Ümmîliği ve Türkçesi adlı bölümde Türk tarihine geniş bir çerçeveden bakarak aktardığı Türk dili hakkındaki özet niteliğinde bilgilerin ardından Yûnus Emre'yi merkeze alır. Yûnus'un ümmîliği hakkında eski ve yeni

kaynakların fikir birliğinde oluşuna rağmen onun üstün zekâsı ve çabuk kavrayışı kabul edilmesi gereken özelliklerindedir. Yûnus, ilmin sadece mektep ve medresede tahsille öğrenilmediğinin bilincindedir, ilim tahsil edenlerin bir kısmının mektep ve medresede boş yere vakit harcadıklarını düşünür (Zavotçu, 2021: 21). Ehl-i hâl olmak medresede ders okumakla değil, aşk oduyla yanarak, aşktan bir varak okuyarak varılan bir mertebedir. Yûnus, bu yönüyle peygamber sıfatı olan ümmîliği kabul ederken, asıl ümmîliğin okuma yazma tahsilinden mahrumiyette değil, aşktan habersiz kalmakta olduğunu söyler gibidir.

Yûnus'un şiirindeki kelimeler halkın konuştuğu dilde yaşayan, hemen herkes tarafından bilinen kelimelerdir. Bu durum onun şiirlerindeki eğitici ve öğretici yapının amacına ulaşmasındaki en önemli unsurdur. Hoca Ahmed Yesevî'nin eserlerindeki didaktik amaç böylelikle Yûnus'ta da belirgin şekilde kendini gösterir. Hece ve aruz veznini kullandığı eserlerindeki bu eğitip öğretme kaygısı onun samimiyetiyle birleştiğinde okurun ruhuna seslenen seviyeye yükselir. Zavotçu'ya göre Yûnus, okuyucuyla senli-benli konuşarak samimi, içten bir tavırla okuyucuyu söylediklerine inandırmayı başarır, onun bazı şiirlerinde izlediği bu yöntem şiirlerini eğitip öğretme endişesiyle eğitim-öğretim yöntemlerini de bildiği, bu konuda eğitim almış olabileceği fikrini verir (Zavotçu, 2021: 43).

Prof. Dr. Gencay Zavotçu, Yûnus Emre'nin Ümmîliği ve Türkçesi adlı bu yazısında Yûnus'un pek çok beytini okuyucuya aktarır. Yûnus'un sesini sadece dil ve edebiyatla ilgilenen akademi topluluğuna veya bu bölümlerin öğrencilerine değil, her kesimden insanın idrakine sunmak için bu beyitleri günümüz Türkçesiyle de yazısında açıklamıştır.

Yûnus'un Nazarından Âleme Bakış başlığında Doç. Dr. Hakan Yalap, tasavvuf edebiyatından bahsederken "Ancak baştan sona kadar istiareler ve metaforlarla örülü bu edebiyatın ediplerinin aslında ne anlatmak istedikleri üzerine yapılacak değerlendirmeler, şimdiden söylemek gerekirse sâkıt kalmaya mahkûmdur" ifadesiyle Yûnus gibi nice dimağların gözünden kâinata bakmanın ve onu yorumlamanın aslında ne denli zor hatta imkânsız olduğunu vurgulamak niyetindedir (Yalap, 2021: 48). Çünkü mutasavvıfların kâinata bakışı her şeyden önce bir olgunlaşmanın neticesinde ortaya çıkar. Bu olgunlaşma, mürşid-

i kâmilin nâkıs bir ruha şekil veren, eğiten ve yetiştiren *nazarı* vasıtasıyla meydana gelir.

Tasavvufta insanın yaratılması, Allah'ın kendi zâtının alemde tecellisine işaret etmek istemesiyle açıklanır. Yaratılan insana *nazarı*yla can veren Yaratıcı, onu *nazargâhı* yaparak yükseletir, kıymetlendirir. “Yûnus Emre'nin ve Türk tasavvuf felsefesinin insanlığa olan sevgisi ve insana olan merhametinin temelinde insanın Allah'ın *nazargâhı* olması sırrı yatar.” (Yalap, 2021: 52) Her insan bu yönüyle seilmeyi ve merhamet görmeyi hak eder.

İnsan kâinattaki arayış macerasının ilk adımı kendi benliğini aramasıdır. Kendini bilmeyen insan ruhu aradığını asla bulamaz, neyi aradığını dahi bilemez. Kendi benliğinin sınırlarına ermiş bir insan için ikinci adım hakiki bir mürşitle oturup kalkmak, o mürşid-i kâmilin *nazarı*yla ruhunu feyze doldurmak ve onun iksiriyle yıkanmaktır. Yûnus, tesiri altında kaldığı mürşid-i kâmil *nazarından* bahsederken Geyikli Baba'nın ve Mevlânâ'nın ismini zikreder. “*Geyikli Baba bize bir kez nazar kılaldan*” ve “*Anun görklü nazarı gönlümüz aynâsıdır*” mısraları Yûnus'un gönlündeki hicap perdesini kaldıran, onun ruhunu topraktan cevhere dönüştüren *nazarı* ifade eder. O bu sayede hissiyle, akılla, ruhuyla mâşuk olan Allah'ı aramaya koyulur, yaratılan her varlıkta O'nun birer numunesini görür ve her zerresiyle O'na yönelir.

Kitabın üçüncü kısmı olarak Dr. Öğr. Üyesi Abdulmuttalip İpek tarafından kaleme alınan Yûnus Emre'de Varlığın İnşası ve ‘Arzû Kılursın’ Redifli Şiir başlıklı yazısı kitabın tek şiir şerhi bölümüdür. Yûnus'un eserlerinde büyük yer teşkil eden insanın kendi benliğini keşfetme hedefi birer canlı varlık olarak dünya hayatına sürülmüş insanoğlunun *nazarlarını* makrokozmos olan kâinattan mikrokozmos olan kendi varlığına yöneltmesi ve bunun neticesinde kendi varlığını, varlık gayesini sorgulamaya ve anlamaya çalışmasını ifade eder (İpek, 2021: 68). Eğer insan yaratılıştaki devamlılığın farkına varmak ve kâinattaki işleyişi anlamlandırmak için çaba göstermezse nefsinin ayakları altında ezilerek varlık hazinesinin şuuruna eremez ve hezeyana uğrar. Yûnus, bu şiirinde kâl ehline dahil olup hâl ehlinin mertebesine ulaşamamış sözde dervişleri eleştirmektedir.

İpek, dokuz beyitten oluşan *arzû kılursın* redifli bu şiiri şerhetmeden önce metnin tamamını okura sunmuştur. Ardından sırasıyla her bir beyit için başta kavranması güç kelimelerin sözlük anlamlarını verirken, yer yer beyitlerdeki anlamı açıklamak için âyetlere başvurur. İpek “İnsanın hayvaniyet makamından geçerek insaniyet makamına erişmesinin şartlarını her beyitte “geçmeden, kesmeden, bilmeden, almadan, sahip olmadan, geçmeden, kul olmadan, katlanamadan/ *arzû kılarsın*” şeklinde ortaya koyan Yûnus, böylece vusul için hangi usulün takip edilmesi gerektiğini de bildirir.” ifadesiyle şiir şerhiyle Yûnus’un okuyucuna aktarmak istediği yolu göstermek ister (İpek, 2021: 82).

Yûnus Emre Divânı’nda Birlik Fikri kitabın, Mustafa Tatçı’nın 1991 yılında yayınladığı *Yûnus Emre Divânı*’nda birlik fikrinin araştırılmasıyla Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Evat tarafından kaleme alınmış dördüncü bölümüdür. Evat, on iki madde halinde Yûnus’a göre birliğe ulaşmanın yollarını sıralar. Kâinattaki birlik fikri onun yaratıcısı Allah’ın varlığına ve birliğine işaret eder. Bu inanç O’nun yarattığı varlık olan insanın tek çatı altında birleşmesiyle her türlü sıkıntının üstesinden gelebilmesini sağlar. Evat, yazısında bu konuyu çeşitli âyet mealleriyle desteklemektedir.

Birlik fikrinin oluşması ve birliğe ulaşmak için sıralanan bu on iki madde Yûnus’un şiirlerinde aktarmak istediği temel erdemlerin listesi olarak kabul edilebilir niteliktedir. Samimi olmak, geçici dünyadan vazgeçmek, gönüldeki pası silmek, kötü duygulardan ve yalandan arınmak, farklı fikirlere saygılı olmak ve insan olarak önce kendi benliğinin farkına varmak Yûnus’un eğitici ve öğretici nitelikteki üslubu ve samimiyetiyle insanlığa sunduğu şiirlerinin temelindeki ortak faziletlerdir. Ardından dört madde halinde birlik inancının faydalarından bahsedilirken beş madde halinde ikilik fikrinin insana ve topluma verdiği zarar açıklanır.

Yûnus Emre’de İnsan Algısı ve Anlayışı başlıklı bölümde Tuba Bahadır Öztürk Yûnus’un hayatından bahsederken dönemin önemli tarihi ve siyasi olaylarını aktarır. Köseadağ Savaşının meydana getirdiği siyasi sorunların yanında Moğol istilalarının halkın canını ve malını tehdit ettiği “Böylesine bir devirde Yûnus Emre de tasavvufa yönelmiş, iç kavgaların, mezhep

çatışmalarının, toprak savaşlarının hüküm sürdüğü dönemde insanları sevgiye, kardeşliğe, barışa yönlendirmiş, içindeki insan sevgisi ile her milletten insana şirlerinde kucak açmıştır (Öztürk, 2021: 105).” Yûnus’u bu yönüyle anlayabilmek için bu açıklamanın ardından tarihte varlık olarak ‘insan’ kavramına yüklenen anlamlar çeşitli filozof ve düşünürlerin fikirleri ışığında incelenerek Yûnus’un divânındaki ‘insan’ kavramından bahsedilmiştir.

Kitabın Doç. Dr. Cem Yılmaz Budan tarafından kaleme alınan bölümü Yeni Türk Edebiyatı Sahasına Yansımalarıyla Yûnus Emre başlığını taşır. Budan, “Yûnus Emre’nin yalnızca tekke edebiyatı ya da halk kültürü için değil, Türk edebiyatı tarihinin hemen tüm dönem ve akımları açısından sıklıkla başvuru bir kaynak olma vasfını sürdürdüğü belirtilmelidir.” ifadesini kullanarak Yeni Türk Edebiyatında Yûnus’un izlerini araştırır (Budan, 2021: 132).

Yûnus, üslubu ve mısralarıyla sadece Tanzimat sanatçıları değil, Tanzimat sonrası ortaya çıkan çeşitli edebi akımların savunucuları olan sanatçıları da etkilemiştir. Dilde sadeleşme hareketlerinin başladığı dönemde Yûnus’un dilini örnek olarak belirleyen Genç Kalemler dergisi etrafında bir araya gelen Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip gibi isimlerin haklı tepitleri göz ardı edilemez. Yûnus, yaşadığı dönemde halkın gönlüne seslenerek aktarmak istediği erdemleri dil ve üslubuyla yoğurup anlaşılır bir çizgiye çekmeyi başarmıştır. Budan, Yûnus’un örnek alınan bu yönünü Cumhuriyet sonrası sanatçılar için de değerlendirir.

Yûnus Emre’nin Günümüz Âşıklarına Etkisi başlıklı çalışma kitabın son çalışmasıdır. Öğr. Gör. Fatih Kıran, âşık edebiyatında Yûnus’tan bahsederken M. Fuad Köprülü’den çok önemli bir alıntı yapar, “Bu yüzden herhangi bir âşığı tetkik ederken, onun sanatını meydana getiren unsurlar arasında Yûnus’un tesirini aramayı hiçbir zaman ihmal eylememelidir (Köprülü, 2009: 326).”

Kıran, âşıklık geleneğinin usta-çırak ilişkisiyle geçmişten günümüze aktarılan birikimini temsil edebilen ve halen hayatta olan on üç âşıktaki Yûnus’un etkilerini ortaya koymak istemiştir. Araştırmada adı geçen âşıklardan bazıları Âşık Nuri Çırağı, Âşık Temel Turabi, Kağızmanlı Âşık Miskinî, Âşık Ahmet Poyrazoğ-

lu, Âşık Birfani ve Âşık Maksut Feryadî'dir. Kıran âşıkların hayatlarıyla ilgili kısa bilgiler verdikten sonra eserlere yönelir. Bu eserlerde Yûnus bir yönüyle öne çıkmaz, aksine insanı ve Allah'ı sevmeyi öğreten, dili ve üslubuyla ders veren, menkıbelerde Hacı Bektâş-ı Velî ve Tapduk Emre'yle görüşen, O'nun yoluna gönül veren bir Yûnus vardır. "Yûnus'un şiirlerinde işlediği evrensel temalar, aradan yüzyıllar geçse de günümüz âşıklarını şiirlerini etkilemeye devam eder (Kıran, 2021: 162)."

Geçmişten Günümüze Yûnus Emre adı altında toplanarak kitap haline getirilen bu akademik çalışmaların ortak amacı Prof. Dr. Gencay Zavotçu'nun sunuş bölümünde dile getirdiği gibi "Bu dünyadan gider olduk kalanlara selam olsun / Bizim için hayır dua kılanlara selam olsun" diyerek geride kalanları unutmayan Yûnus Emre'ye selam etmek ve onu okuyup anlamak isteyenlere en güzel biçimde ifade etmeye çalışmaktır. Kitabın meydana gelmesinde emeği geçen Prof. Dr. Gencay Zavotçu, Doç. Dr. Hakan Yalap, Dr. Abdulluttalip İpek, Dr. Yılmaz Evat, Tuba Bahadır Öztürk, Doç. Dr. Cem Yılmaz Budan ve Öğr. Gör. Fatih Kıran'a teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ZAVOTÇU, Gencay ve Yalap, Hakan (Ed.). (2021). *Geçmişten Günümüze Yûnus Emre*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları ve Dijital Matbaası.

TÜDAD - Cilt 5 - Sayı 1 - Ocak 2022